

Historická geografie

47/2
2021

Z OBSAHU: Districtus Policensis a „Bezděžský les“. Dva příklady z urbanizace Čech ■ Ekonomická aktivita obyvatel: venkovský prostor ve 20. letech 20. století v Plzeňském a Jihočeském kraji ■ Trasování říšské průběžné dálnice Vratislav – Vídeň. Případ Pohorelice

Historická geografie
47/2 (2021)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
47/2 (2021)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava, Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

RNDr. PhDr. Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i., Průhonice

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Mgr. Aleš VYSKOČIL, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

47/2

**Historický ústav
Praha 2021**

ISSN 0323–0988

© Ivan Jakubec, Tomáš Korbek, Marie Novotná, Eva Semotanová, Michal Vokurka,
Veronika Vorobljevoá, Dana Zapletalová, Josef Žemlička, 2021

STUDIE

Josef Žemlička *

**DISTRICTUS POLICENSIS A „BEZDĚZSKÝ LES“.
DVA PŘÍKLADY Z URBANIZACE ČECH**

DISTRICTUS POLICENSIS AND THE ‘BEZDĚZ FOREST’.
TWO EXAMPLES OF URBANIZATION OF BOHEMIA

Keywords

North Bohemia
East Bohemia
Middle Ages
town
establishment of a town
king
nobility

Abstract

The process of urbanization of the Bohemian lands had a number of forms. An important, in fact a crucial phase, took place in the 13th century. King Přemysl Otakar II (1253–1278) was a great supporter of towns of the new type. Two significant documents dated 1264 and 1265 are linked with his name. They were supposed to bring to life two royal towns in so far remote and scarcely populated regions in the north and in the east of Bohemia. While the first plan was implemented and the town of Polička became a market and administrative centre of the region in a short time (1265), the result of the second plan fell behind the bold expectations (1264). The stumbly development ended up only after a town was established in Bělá pod Bezdězem in 1337. The comparison of both the aforementioned events demonstrates that initial plans guaranteed by a royal privilege can end up very differently.

* Prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. E-mail: zemlička@hiu.cas.cz. – Studie vznikla v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i. s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace (RVO: 67985963).

Město a jeho okolí, zázemí, provincie

Středověká urbanizace mívala různé tváře a jejich vyhledávání patří k průběžným tématům mediéválního výzkumu. Dají se sledovat typy měst se zřetelem k jejich vzniku nebo rozvržení areálu, mohou se klást vedle sebe vzájemně odlehle či naopak sousedící oblasti. Lákají situace, kdy se královská moc chystala vysadit silné město. A jaký byl výsledek. Takový scénář nabízí jednak území kolem Poličky, jednak kraj pod Bezděží na hraně starého Boleslavska. Modelové srovnání dvou teritorií se shodnými organizačními záměry přitom nezamlčí setrvačnou podprahovou sílu místních specifik.

Nikoliv biskup Tobiáš, nýbrž jeho příbuzný Tobiáš zvaný Dobeš, purkrabí na královské Bechyni a rovněž čilý aktér politických událostí, měl v roce 1284 na Poděbradech vydat formulářově uchovaný kus, v němž se z pověření Václava II. jako správce a kapitán („*tamquam rectorem et capitaneum*“) ujal města Poličky, jejich měšťanů, obyvatel i provincie („*ciues policenses necnon omnes ipsius prouincie terrigenas*“).¹ Slovo *provincia* mělo v dobovém chápání široké použití. Mohlo oscilovat od kraje po okrsek blízky újezdu nebo majetkové enklávě. V poličské mutaci se váže k městu a jeho zápolí. V jednom výrazu se potkávají oba základní sídelní typy: město (*civitas, oppidum*) a vesnice (*villa*). Ve 13. století silně vstoupilo do veřejného života „právo“, vesnická i městska obec se stávají právními zónami se svými osobitými rysy i sociálním podložím.²

Bývá však hranice tak ostrá? Jednak město, na opačném pólu vesnice? Od začátku měly *civitates* a *oppida* existenční zájem na prvcích, které by ulehčovaly rytmické dýchání jejich organismu. Sahaly od lánů přiměřených k městu přes městske vsi

¹ Liber a missionibus, Národní knihovna Praha, Sběrka rukopisů, ms. I E 48, správně č. 134, f. 46v–47r. Text, dochovaný i ve formuláři Jindřicha Vlacha, se dočkal vícera editování, rozrůzněně Das urkundliche Formelbuch des königl. Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen, hg. J. Voigt, in: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 29, 1863, s. 156–157, č. 165; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, ed. Josef Emler, Pragae 1882 (dále RBM II), s. 1051, č. 2438; Codex juris municipalis regni Bohemiae II. Privilegia královských měst venkovských v království Českém z let 1225 až 1419, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1895 (dále CIM II), s. 98–99, č. 35. K osobě Tobiáše čili Dobeše z Bechyně, zaměňovaného často s biskupem, a jeho neslavném konci (1307), dle rejstříku Josef ŽEMLIČKA, Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301), Praha 2017; TÝŽ, Konec Přemyslovců. Skladba a fungování jejich pozdní monarchie, Praha 2020.

² Není to jen česká optika. Zatímco město, chceme-li městska obec, se může opírat o řadu sond a studií, analyticky Jiří KEJŘ, Vznik městskeho zřizení v českých zemích, Praha 1998 (v německé verzi: Die mittelalterlichen Städte in den böhmischen Ländern. Gründung – Verfassung – Entwicklung, Köln 2010), pro mladší dobu Josef MACEK, Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) III. Města, Praha 1998, ve stínu se ocitla vesnická obec. K ní zásadně Karl S. BADER, Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich I–III, Weimar 1957–1973. K oběma oblastem pro starší dobu Jan KLÁPSTĚ, Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2012 (v anglické verzi: The Czech Lands in Medieval Transformation, Leiden – Boston 2012).

„trpící“ s městem po majetkové pronikání at' měšťanů, at' městských obcí na venkov. Neboť vztah města k vnějšku se mohl odehrávat ve více polohách. Neklamné stopy zanechaly i formuláře. Dost časně čteme, jak Přemysl Otakar II. udělil Jaroslavovi ze Šternberka „*civitatem Cameniez et omnes villas ad eandem civitatem pertinentes*“.³

Brzy si měšťané začali pronajímat duchovenské i světské majetky za svými zdmí. Od začátku v tom hrála prim skupina litoměřických *cives*, jimž roku 1272 král potvrdil emfyteutické držení „jistých majetků a držebností“ („*tytulo empconis... quedam bona et possessiones*“) Oseka, pražského a litoměřického kostela, Doksan a Chotěšova, pražských křižovníků, Šternberků a jiných baronů. Z další listiny, vydané v roce 1300, se dá soudit na již značný rozsah takového zboží „mimo obvod města“. Užívali ho měšťané, ale vlastnili páni a církve („*quas habent vel habebunt extra civitatem ipsam a nobilibus, clericis uel religiosis*“). Časem se původní vztahy mohly stírat, takže k roku 1341 mluví král Jan o „četných státcích“, jež dříve s Litoměřicemi platily berní, leč byly městu zcizeny („*plura bona... iam alienata sint ab ipsa Lithomierzicz civitate*“). Ve 14. století se víckrát opakují králova svolení, aby měšťané mohli odkupovat šlechtické i církevní majetky a prodávat je. Jako pars pro toto nechť poslouží králova privilegia pro hýčkanou Kutnou Horu (1329, 1371) i méně atraktivní Louny (1325, 1337) nebo polabské Ústí (1335). Obvykle se takové zprávy vážou k úpravám berní, úroků i pomoci. Jasná unifikací pravidla chyběla, zpřesnění a „milsti“ se vydávaly ad hoc, jakmile se rozbujely spory. Praxe se rozbíhala do škály modifikací.⁴

Je zřejmé, že takové svazky městské okolí znenáhla „urbanizovaly“, někde tím, že nad osedlými lidmi takto zakoupených statků vykonával soudní pravomoc městský rychtář, jako roku 1335 v Ústí („*pauperes et homines suos inrequisito iudice civitatis Vsk aut alio per se iudicare poterunt licite et inpune*“). V Lounech (1342) i jinde rozlišovali, zda jde o pozemky k městu přiměřené, nebo „svobodné“ („*tam de bonis ipso-rum civitati commensuratis, quam eciam de bonis eorum liberis*“). Protože město nemohlo žít jen ve svém těsném kabátci, potřebovalo zázemí. Tlačily ekonomické, komunikační i majetkové důvody, přičemž středověká i mladší urbánní centra se nevyvázala ani z agrárních činností. Od počátku je zřizovatel, u královských měst panovník, vybavoval lány. Takové vesnice, stažené pod správu „svého“ města a soud jeho rychtáře, se zároveň podílely na městských daňových zátěžích. Někdy se mluví o šosovních vsích nebo o zboží pod městským šosem, na druhé straně to z nich nečini-

³ Das urkundliche Formelbuch, hg. J. Voigt (jako pozn. 1), s. 45–46, č. 35. S literaturou Josef ŽEMLIČKA, K soužití středověkého města a venkova (v tisku); sevěně Werner RÖSENER, Stadt-Land-Beziehungen im Mittelalter, in: Dorf und Stadt. Ihre Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart, hg. Clemens Zimmermann, Frankfurt am Main 2001, s. 35–54.

⁴ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V.2, edd. Jindřich Šebánek – Sáša Dušková, Pragae 1981 (dále CDB V.2), s. 287–290, č. 658⁺; CIM II (jako pozn. 1), s. 129–130, č. 69; s. 202–203, č. 125; s. 356, č. 229; pro Kutnou Horu tamtéž, s. 259–262, č. 153; s. 642–643, č. 449; Louny tamtéž, s. 222–224, č. 134; s. 317–318, č. 197; Ústí tamtéž, s. 291–293, č. 176.

lo městský majetek. K převodu do kategorie poddanských vsí mohlo docházet až později.⁵

Jak lidi z příměstských útvarů označovat? Snadnější to bývá s předměstími, v polabském Kolíně se hlásí jako *preurbiales* (1331). Občas něco zazní. Někdy opísem, jako v roce 1336 pro měšťany ve Slaném a „ty, kteří jsou usazeni před městem a mimo městské zdi“ („*eos, qui ante ciuitatem et extra muros ipsius resident*“). V Prachaticích se roku 1370 mluví o „měšťanech a předměstských tohoto města i obyvatelích řečených vsí“ („*ciues et suburbani ciuitatis nostre predictae ac villarum predictarum incole*“), podobně roku 1406 v Pelhřimově („*sed et omnibus incolis villarum ad ipsum districtum Pelhrzymowense spectantibus*“). Ojedinelý doklad pochází z prosince 1346, kdy se vedle obce „chudých i bohatých měšťanů“ Českých Budějovic stává „obec vesnic náležejících témuž městu“ („*communitas villarum ad ipsam ciuitatem spectantium*“). Vsi městského okrsku se tam spojily v jedinou obec, vydělenou z města, tj. za jeho „zdmí“. Jak se její hospodáři označovali, se neřeší, obecně snad *villani*, případně *agricolae*, jak zná i listina pro chystané město v bezděžském lese (1264).⁶

Polička

Vraťme se do časů, kdy Konrád z Limberka (*Cunradus de Lewendorf*) získával oprávnění ke zřízení města Poličky (1265). Doba přála odvážným, vše se mohlo zdát snadné a lehce proveditelné. Ideu, jak by se měl vykroužit vztah čerstvého města k okolí, nabízí „poličská“ listina. Vedle právních a organizačních daností ohromí 800 lánů, přisouzených králem do okruhu nově fundace. Počítáme-li zprůměrovaný lán za 20 ha (číslo kolísá), získáme 16 000 ha, tj. ne méně než 150–160 km². Představme si obrovský výsek kolem Poličky o rozloze 12,6 × 12,6 km, hodně zalesněný. K vlastní Poličce mělo patřit 50 lánů („*locabuntur ad civitatem quinquaginta lanei*“), tedy asi 10 km².⁷

Nedosti na tom. Město i jeho vesnice necht' podléhají vrchnímu dohledu rychtáře Poličky a jedním dechem fojta celého okrsku („*advocaciam et iudicium civitatis eiusdem in Policzek et villarum omnium, que...*“). Ve chvíli otakarovské listiny jím

⁵ CIM II (jako pozn. 1), s. 369–370, č. 240. O lánech přiměřených ke královským městům již František VACEK, Emfyteuse v Čechách ve XIII. a XIV. století, Časopis pro dějiny venkova 7, 1920, s. 1–61, 112–155, zde s. 7, propletenou otázku šosovních vsí zmapoval Jan LHOTÁK, Šosovní, nebo poddanské vesnice? K interpretaci pozemkového příslušenství zeměpanských měst ve středověku, Český časopis historický 111, 2013, s. 517–562.

⁶ CIM II (jako pozn. 1), s. 274, č. 160; s. 310, č. 188; s. 629, č. 436; s. 1043, č. 804; k Budějovicům tamtéž, dodatek s. 351; č. 207; Jaroslav ČECHURA, České Budějovice – příklad vytváření městského velkostatku v středověkých Čechách, Jihočeský sborník historický 54, 1985, s. 161–172, zde s. 164–165.

⁷ Ohledně velikosti lánu Petr MAŤA – Michal DRAGOUN, Lán ve středověkých Čechách, in: AUC – Philosophica et historica 1995, č. 2 (= Z pomocných věd historických 12), s. 103–110.

dědičně byl lokátor Konrád, držící (jak říká staročeský překlad) „*rychtářství a fojtství téhož města Poličky i všech vsí*“. Odtud se těšil mnoha výhodám. Nic na tom neměnilo ani výše dotčené formulářové pověření Tobiáše čili Dobeše z Bechyně, který slíbil nad *provincií* nejmenovat žádného úředníka, nýbrž ji nechat v péči poličského fojta („*sed ipsius fidei aduocati aduocaciam ipsius prouincie commitemus*“). Jak se dá z listiny pro Konráda (1265) vyčíst, spolu s městem vznikaly v *provincií* i vesnice, jejichž rychtáři soudili „menší žaloby“ („*causas minores*“), vážnější patřily fojtovi. Včetně hrdelních. Fojtovi také náležely podíly ze soudních pokut a poplatků, o výnosy z nižší justice se dělili vesničtí rychtáři. Ale pozor! Vedle 50 a 800 lánových položek listina současně říká, že k městu mají náležet půda a majetky do vzdálenosti jedné míle („*de agris vero et hereditate, que per unum miliare... adiacent memorate civitati in Policzek*“). Počítáme-li míli za 11 km, jak se obvykle uvažuje, máme před sebou zhruba 380 km². V podmínkách soudobých Čech by to nemělo obdoby.⁸

Jak s informacemi naložit? Přes svůj okrajový ráz (nebo díky němu) se celý kraj brzy ocitl v hledáčku pramenů. Vzájemně se kříží několik příběhů. Nejen Hrutov a jeho provincie (zemská brána, celnice, trh), i cesta známá jako trstenická či pohledávky litomyšlského klášterství (nechme stranou otázky jeho vzniku) prezentují rané Poličsko jako region prostoupený zájmy více stran. Spuriální listina pro Litomyšl, navenek k roku 1167, ve skutečnosti z konce 12. století, obsahuje i topografii severního Poličska. Mluví o říčce Trstenici, dnes Loučné („*cum flumine Trstenice*“) a újezdu *Nalubnem*, k němuž patřily louky *Napolicah*. Ves Lubná se objevuje v roce 1347 při dělení majetků čerstvě zřizovaného litomyšlského biskupství a kapituly. Spolu s Lubnou tehdy vystupují další vsi severní části poličského mílového pásma, také „dva poličské lesy, a v Lubné s jejich meďaři“ („*duas silvas scilicet Policensem, et in Lubna, cum earum mellicidiis*“), což ukazuje na rozsah poličského lesa a jeho hospodářské využití. Území míle přisouzené králem městu by se tím od počátku vlamovalo do zájmů litomyšlských premonstrátů.⁹

⁸ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V.2, edd. Jindřich Šebánek – Sáša Dušková, Pragae 1974 (dále CDB V.1), s. 673–677, č. 457. Listina z roku 1265 bývá brána za klasickou městskou fundační listinu, i když sensu stricto to je výsada pro Konráda. Jako taková se často objeví v literatuře včetně komentářů o její náplni, jako jeden z prvních jí věnoval zájem Julius LIPPERT, Social-Geschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit II. Der sociale Einfluss der christlich-kirchlichen Organisationen und der deutschen Colonisation, Prag – Wien – Leipzig 1898, s. 155–159. O založení Poličky v kontextu otakarovské urbanizace Josef ŽEMLIČKA, Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy, Praha 2014, s. 288–289; Historický atlas měst České republiky, sv. 30. Polička, red. Robert Šimůnek, Praha 2019, kde uvedena podstatná obecná i místní literatura, z ní připomeňme alespoň David JUNEK – Stanislav KONEČNÝ, Dějiny města Poličky, Polička 2015.

⁹ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, ed. Gustav Friedrich, Pragae 1904–1907 (dále CDB I), s. 412–415, č. 399 (f.); Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII, edd. P. Ritter v. Chlumecy – Joseph Chytil, Brünn 1858 (dále CDM VII), s. 539–543, č. 735; k trstenické cestě a přilehlé oblasti Karel SEVERIN, Trstenickou stezkou cestou necestou (K vývoji názorů

Obr. č. 1. Polička – jižní městská hradba v pohledu přes hladinu Synského rybníka; vlevo městský farní kostel sv. Jakuba. – Foto Robert Šimůnek (2018).

Pár let trvalo, než si Polička osvojila městské rysy, než v její *provincii* vyrostly nové vesnice. Kraj se prosvětřil a sblížil s vnitrozemím. Asi v čase, kdy vydával listinu pro Konráda z Limberka, nařizoval Přemysl Otakar II. budovat hrad Svojanov. Trochu z ruky, na 14 km jihovýchodně od Poličky, leč stále v dosahu. Sečtením města a pevného hradu by panovník získal v pomezí silné opory. Napříště se osudy obou míst skutečně proplétaly, byť ne vždy tak, jak velký král zamýšlel. Provázaná dvojice se v téže době rýsovala na druhém konci Čech, pod vrchy Bezdězy. Náhoda? Stěží, spíš doklad záměru.¹⁰

---

na průběh středověké komunikace), Pomezí Čech a Moravy 4, 2000, s. 353–388. Litomyšlský text (1167) studoval Václav HRUBÝ, Tři studie k české diplomatice. Z rukopisu připravil k tisku J. Šebánek, Brno 1936, s. 108–118, předpokládající původní listinu Vladislava II. a hledající fundátora kláštera v Břetislavovi II. Později k tomuto dokumentu Jiří PRAŽÁK, Diplomatické poznámky k litomyšlské listině krále Vladislava I., in: Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, Pardubice 1959, s. 9–32, jen sumarizoval Rostislav NOVÝ, Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, Studia mediaevalia Pragensia 2, 1991, s. 125–146, zde s. 141. Celý soubor těchto dokumentů by si zasloužil historickou i diplomatickou revizi. Drobné místopisné poznámky přičinil August SEDLÁČEK, Snůška starých jmen. Jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy, Praha 1920, s. 121.

¹⁰ Podle Dobroslavy MENCLOVÉ, České hrady I, Praha 1972, s. 304–305, i Tomáše DURDÍKA, Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha 2000, s. 530–531, nechal Svojanov zřídít Přemysl Otakar II., řídčeji se založení přisuzuje Závišovi z Falkenštejna. Nověji, ale málo pravděpo-

Když v prosinci 1269 král Přemysl odškodňoval litomyšlské řeholníky za násilí svou šlechticů, nemluví ještě o městě, nýbrž o „stacích Polička a okolních“ („*in bonis Poliska et terminis circum adiacentibus*“). Aniž by přestupníky zkontroloval, raději dal klášteru náhradou 60 lánů z nevzdělaného i vykloučeného lesa „mezi Širokým Dolem k místu Desná a říčkou Borovnicí“ („*inter Latam vallem contra ortum Dezne et fluvium Borownice*“), asi nejhořejší Svratkou. V cípu Borové a Pusté Rybné musel král dozajista sáhnout do svého „mílového daru“ městu Poličce.¹¹

V uspokojení nad poličskou listinou by nemělo zapadnout, že **nelíčí reálný, nýbrž ideální stav**. Mezi tím léta kultivačních a stavebních prací. Zda se výsledek překryl s královou vizí, se nedá říci. Nicméně během jedné generace opravdu vyrostlo město, proti očekávání ne možná tak rozlehlé, ale bytelně ukotvené. V Poličce a Vysokém Mýtu působil spádový trh (1298) a spolu s Chrudimí a Vysokým Mýtem patřila i Polička k místům, kde se ohlašovala veřejná nařízení (1351). Zkraje 14. století se vřadila ke královským věnným městům. Zároveň nechybělo mnoho a Polička, Svojanov, Vysoké Mýto, Svitavy, Litomyšl nebo Lanškroun se ocitly mimo přímý dosah českého krále. Václav II. a Fridrich Klement, jeden z početných Wettinů, se zkraje roku 1289 blížili k dohodě, v níž by se Václav vzdal části svého území výměnou za Fridrichovy majetky v Míšeňsku. Na východě Čech by se usadila wettinská enkláva, formou léna sice svázaná s českým králem, ale ne bez hrozby pro celistvost království. Nedomyšlená, hektická a v mnohém nevyjasněná směna se nenaplnila, z obojí strany převážila opatrnost.¹²

Prvotní a ještě spíše teoretická výbava Poličky se členila do dvou okruhů. První čítal asi 3,2 × 3,2 km, tj. dotčených 50 lánů (= 10 km²), druhý 800 lánů, nepočítáme-li mílový obvod sahající k Litomyšli. Pohodlně se tam skryly vesnice, k nimž se vázala práva Poličky („*uti libere debere omni eo iure, ab... obtinere noscuntur in villis infra scriptis*“), tak jak o nich mluví privilegium Vladislava Jagellonského z 25. února 1474. Po řadě následují šosovní vsi Modřec, Nedvězí, Telecí, Borová, Radiměň (část), Oldřiš, Kamenec, Trhonice, Sedliště, Korouhev, Sádek, Široký Důl („*in Amplo valle*“, část) a Rybná.¹³

---

dobně klade počátky hradu před polovinu 13. století Pavel BOLINA, Byl hrad Svojanov u Poličky posledním centrem tzv. úsobrné provincie? (Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí II.), Časopis Matice moravské 124, 2005, s. 3–46.

¹¹ CDB V.2 (jako pozn. 4), s. 192, č. 598.

¹² Codex iuris municipalis IV.1. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1232–1452, ed. Antonín Haas, Praha 1954, s. 26–27, č. 13; s. 107–108, č. 67. O územní směně podrobněji J. ŽEMLIČKA, Projekt územní směny z roku 1289 ve vztahu k věnným městům ve východních Čechách, in: Hranice v krajinách, red. Eva Semotanová, Praha 2020, s. 116–139.

¹³ Codex iuris municipalis III. Privilegia královských měst venkovských v Království českém z let 1420–1526, edd. Jaromír Čelakovský – Gustav Friedrich, Praha 1948, s. 605–607, č. 356.

Obr. č. 2. Původně gotický kostel sv. Petra a Pavla v Korouhvi. – Foto Robert Šimůnek (2019).

Dá-li se zvažovat nadčasový souběh mezi sdělením o poličské provincii (1284) a výčtem z roku 1474, upoutá natěsnání všech míst do západní a jižní části mílové výseče, naopak jejich absence na severu a východě. Nepřekvapí to. Právě tam se, jak víme, napřely zájmy litomyšlského opatství a jeho nástupců. K nejčasnějším v regionu jinak patří soubor zmínek o Trstěnici na těživě poličského mílového okruhu, doslova na rozvodí dvou moří. Nevážou se ke vsi Trstěnice, nýbrž k zemské bráně se clem na říčce, známé dnes jako Loučná („*De porta terre, que dicitur Natrstenici, dedit sal ungaricum...*“). Samotná ves upoutá ryze záhumenicovým členěním, které se hlásí nejspíše do 13., ne-li 14. století. K jihu navazuje Chmelík, dotčený roku 1314 (*Hoffndorff*) ve vztahu ke zdejší bohaté rychtě. Ves patřila Litomyšli, podobně její okolí, další svědectví o uchycení premonstrátů uvnitř poličského mílového kruhu. V souhrnu o tom referuje list vratislavského biskupa Přeclava z roku 1347 o majetkové dělbě mezi litomyšlským biskupstvím a kapitulou. Sdělná je suplika arcibiskupa Arnošta z Pardubic papeži Klimentovi VI. z prosince 1349, v němž žádá o uvolnění kostelů, klášterů i far ze svazků pražské a olomoucké diecéze ve prospěch nového církevně správního útvaru. Jeho součástí se stal i poličský děkanát (v Čechách s mýtským, chrudimským a lan-

škrounským). V čele „*Policzka opidum muratum*“, dále plebánie Třemošná, Široký Důl (*Latoualli*), Limberk (Pomezí), Bystré, Jedlová (*Pulcher fons*), Korouhev, Borová, Banín, Karle, vzpomíná se i Květná. Navzdory výpadku konfirmačních knih se tím v polovině 14. století rýsuje farní síť Poličska, citelně řidší než v „polních“ krajinách. Zájem králů o Poličsko dotvrzuje zápis z Tobiášova formuláře, v němž Václav II. prezentuje na faru snad v Korouhvi („*ad ecclesiam in Corow*“).¹⁴

Jednotný rukopis vykazují plužiny na dobrou míli od Poličky. Náleží do rodiny lesních lánových (záhumenicových) vsí. Jednak Modřec, Korouhev, Nedvězí, Telecí, Sedliště, Trhonice, Borová, Oldřiš, Široký Důl, Sádek, jednak v zájmové sféře litomyšlského klášterství Střítež, Lezník, Sebrance, Chmelík, Trstěnice, Květná, Jedlová aj. Podporoval to vhodný terén, i v členitých úsecích prokládaný mělkými údolími. Sám „katastr“ Poličky svým klasickým lánovým uspořádáním přechází na západě v Kameneč, na východě na něj dosedají záhumenice bezmála 5 km se vlekcou čili Löwendorfu čili Limberka, dnes Pomezí. Vše navozuje dojem v jeden čas a na jednom principu sestaveného celku. Do poličského distriktu čili provincie (*districtus Policensis*) prvotně náležely i Banín a Nová Bělá (dnes Bělá nad Svitavou), převedené záhy do majetku zbraslavského kláštera (1293). Obě vesnice se spádem k Svitavě.¹⁵

Poličská vikbilda. Valná část poličské provincie si udržela vztah k mateřskému městu a zůstala součástí královského věnného města Poličky („*Königliche Leibgedingstadt Politschka*“), čítajícího v polovině 19. století – kromě vlastního města – na 24 vesnic. Některé jsou záležitostí 16. století, další ještě pozdější. Po roce 1945 se někde měnily i názvy. Blízký vztah města k venkovu vedl již dříve k úvahám, zda nelze u Poličky mluvit o vikbildě (*weichbild*). Z oblastí severního Německa (Vestfálsko) pronikla tato forma do střední Evropy, též do Slezska a Lužice. Bývaly to okrsky velmi těsně spojující města a venkov v právně scelené území. Podléhaly městerskému rychtáři, ten se stával fojtem vesnických rychtářů s nižší jurisdikcí. Jinými slovy, městu se propůjčovala veřejná moc, sahající za jeho hradby. Bádání ji odstupňovaně hledá v Hor-

¹⁴ CDB I (jako pozn. 9), s. 113, č. 111; s. 349, č. 375 (f.); s. 387, č. 387 (f.); s. 413, č. 399 (f.); Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II., ed. Josef Emler, Praeae 1890, s. 80, č. 184; Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296), ed. Jan Bedřich Novák, Praha 1903, s. 157, č. 199; CDM VII (jako pozn. 9), s. 539–543, č. 735, s. 677, č. 974; Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VIII, ed. Vincenz Brandl, Brünn 1874, s. 26–27, č. 52. Zprávy o církevních poměrech na litomyšlském biskupství shromáždil Josef KURKA, Archidiakonáty kouřimský, boleslavský, hradecký a diecese litomyšlská (místopis církevní do r. 1421), Praha 1914, s. 593–709, poličský děkanát na s. 684–695.

¹⁵ Listy kláštera zbraslavského, ed. Ferdinand Tadra, Praha 1904, s. 3, č. 2; s. 9, č. 15. Uspořádání poličského katastru i jeho sousedství využil k ilustrativní ukázce Walter KUHN, Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung, in: Walter Kuhn, Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung, Köln – Wien 1973, s. 235–303, zde s. 264.

ním Benešově, Brušperku, snad Šilperku (dnes Štítý na Zábřežsku), Vidnavě, Jevíčku i v Poličce, nemluvě o jiných náběžích.¹⁶

Výpověď o zřízení města Poličky (1265) ukazuje jednu podstatnou věc. Aniž by o vikbildě mluvila, ve skutečnosti ji popisuje. Král se ústy poličské listiny pokoušel dát vztahu budoucího města a „jeho“ vesnic institucionální řád. Do jaké míry se prokázala jeho funkčnost, sice v detailu uniká, výsada z roku 1474 však naznačuje, že symbiotické spojení města s blízkým sousedstvím se uchovalo.

Zrození Poličky lemujeme jednu z cest tvorby městské sítě v Čechách. Mohly být klikaté, ba slepé. Slova o vysazení se od písařského pulpitu lehce vměstnala do králova privilegia, i vlastní lokace se mohla zdařit. Ale plný úspěch se završil až stabilizací venkovského zázemí a jeho tržním propojením s městem. U Poličky se to zdařilo, pás vesnic kolem města se ztotožnil s „provincií“, hledící ke své „*civitas*“. Pokud se tento krok elementárně nenaplnil, marné bylo povzbuzování, marné přísliby. I velkorose projektované město chřadlo a v lepším případě zakrnělo.¹⁷

Bezdězký les

Že jedno a skoro totéž nemuselo být totéž, ukazuje o málo časnější výsada Přemysla Otakara II., tentokrát s rozpačitým vyzněním. K 22. říjnu 1264 se váže listina, v níž král svolil k založení města „v našem lese v Bezdězu při vodě řečené Doksy s vesnicí zvanou Chlum“ („*de silva nostra in Besdhetz sita circa aquam dictam Dogs una cum villa, que Clumen dicitur*“). Důraz na „vodu Doksy“ má svou váhu, celá zalesněná oblast až k říčce Ploučnici trpěla nedostatkem pramenných vodotečí. Chystané město

---

¹⁶ Srov. Johann Gottfried SOMMER, Das Königreich Böhmen; statistisch–topographisch dargestellt V. Chrudimer Kreis, Prag 1837, s. 211–228. Z „vikbildních“ titulů Heinrich LOESCH, Die schlesische Weichbildverfassung der Kolonisationszeit, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung 58, 1938, s. 311–336; Karl KROESCHELL, Weichbild. Untersuchungen zur Struktur und Entstehung der mittelalterlichen Stadtgemeinde in Westfalen, Köln – Graz 1960; W. KUHN, Die Stadtdörfer (jako pozn. 15); Hans J. REIMERS, Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung in Polen, Marburg/Lahn 1976. Pro Moravu Jaroslav BAKALA, Urkundenzeugnisse von der Weichbildverfassung in den mährischen Städten des Magdeburger und Leobschützer Rechtes, Folia diplomatica 2, 1976, s. 77–86; J. LHOTÁK, Šosovní, nebo poddanské vesnice? (jako pozn. 5), s. 546–548; J. ŽEMLIČKA, Království v pohybu (jako pozn. 8), s. 282–291.

¹⁷ O takových městských lokalitách J. ŽEMLIČKA, Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 1979, s. 43–68; Miroslav RICHTER – Tomáš VELÍMSKÝ, Die archäologische Erforschung von Stadtwüstungen des 13. Jahrhunderts in Böhmen, Siedlungsforschung 11, 1993, s. 83–110; Emil KORDIOVSKÝ, Nezdařené městské lokace na Břeclavsku, Archaeologia historica 31, 2006, 131–146; Jiří DOLEŽEL, Městisko: zaniklá městská lokace 13. století na Prostějovsku, Archeologické rozhledy 60, 2008, s. 459–508. Stěží už je využitelný Herbert FISCHER, Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes, Wien 1952.

Obr. č. 3. Hrad Bezděz od jihu. – Foto autor (2021).

se mělo řadit k velkým otakarovským počínům a zajišťovat kraj pod Bezdězy, kam se od západu tlačili Ronovci, od severu a východu Markvartici.¹⁸

Nezůstalo při tom. Na vyšším bezdězském kopci (603 m n. m.) se právě stavěl mohutný a celé oblasti vévodící hrad, na zúročení čekal prakticky neohraničený hvozď. Mezi svědky čteme „*Ia. villicus de Besdetz*“, správce původní bezdězské vilikace, usazený ve dvorci při románském kostele sv. Jiljí pod Bezdězem. Ačkoliv starší literatura hledá stopy po raném Bezdězu v některých údajích z druhé poloviny 12. století, nejsou spolehlivé, jen s návodným určením k roku 1185 „*in Bozdiz*“ se dá počítat. Na druhé straně hmotná zjištění v bezdězském intravilánu nasvědčují, že místo žilo dlouho před hradem.¹⁹

---

¹⁸ Moderní edice CDB V.1 (jako pozn. 8), s. 627–629, č. 423, srov. i CIM IV.1 (jako pozn. 12), s. 20–21, č. 8. Ke strategické poloze tohoto území Josef ŽEMLIČKA, Bezdězsko – „královské území“ Přemysla Otakara II., Československý časopis historický 28, 1980, s. 726–751, zde s. 735–737, v poněkud jiných důrazech region sledoval František GABRIEL, Středověké dějiny Českolipska, in: Středověké umění na Českolipsku, Česká Lípa 2012, s. 23–29.

¹⁹ K přírodním aspektům oblasti Petr MEDUNA – Jiří SÁDLO, Bezdězsko – Dokesko. Krajina mezi odolností a stagnací, Historická geografie 35, 2009, s. 147–160. Zda se k Bezdězu váže

Obr. č. 4. Původně románský kostel sv. Jilji ve vsi Bezděz. – Foto autor (2021).

Ale nazpět k zamýšlenému otakarovskému městu. Náročné dílo král světil Konrádovi a Hertvíkovi z nedalekých Kravař (*Chunrado et Hertwico de Kraewer*). Zároveň jim postoupil na 100 lánů i s loukami, pastvinami, vodami („*centum laneorum et non ultra, una cum pratis, pascuis, aquis...*“). Obyvatelé příštího města („*omnibus incolis civitatis istius*“) nechť se těší právům jako Pražské Město i svobodám měst a městeček království („*quas habent civitates et oppida regni nostri*“). O provincii nebo *districtu* se nemluví, ale o sedlácích téhož města („*agricole civitatis istius*“) a jejich odvodech (ve staročeské verzi listiny z října 1264 z přelomu 17 a 18. století: „*sedláci, jenž k témuž městu patřejí*“).

---

závěrečná formule listiny knížete Bedřicha z roku 1185, jejíž obsah míří ke Kuenringům a Vitorazsku, není jisté, dá se však připustit (CDB I (jako pozn. 9), s. 279–280, č. 309). O kostelu ve vsi Bezděz Lucie KRACÍKOVÁ – Jan SMETANA, Románská a gotická sakrální architektura v okrese Česká Lípa, Praha 2000, s. 24–29, o podhradském osídlení František GABRIEL, Středověká sídelní aglomerace Bezděz, Časopis Společnosti přátel starožitností 109, 2001, s. 65–85, s paletou názorů o svatojiljském kostelu tamtéž, s. 73–74.

Proč král vybavil svou důvěrou právě lokátorskou dvojici z blízkých Kravař, majetku doksanských premonstrátek, může souviset s jeho kravařským pobytem v lednu 1261. Nejenže stvrzením privilegia svého otce Václava I. potěšil zbožné sestry, ale také se mohl osobně seznámit s oběma podnikavci. Možná podlehl jejich impulzivnímu nadšení a sebedůvěře. Právě takové hledal, takže je zapojil do svého plánu.²⁰

Kam míří text pro Konráda a Hertvíka? O pojmenování budoucího města totiž mlčí. Stojíme před trojčlenkou o dvou neznámých. Podle jedné listina ohlašuje vznik městské obce pod hradem Bezdězem, v Podbezdězí, druzí v ní hledají křestní list Dokes. Poznámka o Chlumu by ukazovala na bližší a geograficky příhodnější Doksy, vzdálené odtud 7 km, podobně i odkaz na „vodu Doks“ („*aquam dictam Doga*“). Na druhé straně se Nový Bezděz čili město Bělá jako k předchůdci hlásí ke Starému Bezdězu. Záleží, jak indicie nasvítíme, co přijmeme nebo odmítneme. Mohou se vyrýsovat rozmanité obrazy, přesto se slévají do shodného závěru. Krajem se zabýváme (jistěže s pauzami) přes 40 let, nedávno s důrazem na spojitost listiny z října 1264 s „městem“ pod hradem. Ale co by přinesl opak, řekněme větší důvěra v často opomíjené (jelikož nedochované) písemné sdělení Václava II. o „novém vysazení“ *civitas Besdez*? Dočítáme se o něm v privilegii Karla IV. pro bělského rychtáře z roku 1348, o němž je řeč dále. Pak by se „právní město“ v Podbezdězí vyrýsovalo o dekády později, než „zlatý král“ vydal lokační svolení k městu „v bezděžském lese“. Listina pro dvojici z Kravař by se tím logicky uvolnila pro Doksy.²¹

Věnujme se proto víc „dokeské“ stopě. Lesnatá a zbrzděná krajina ještě krátce za polovinou 13. století nabízela málo orientačních bodů. Pouze jilský kostel a vilikův dvůr pod Bezdězem s přílehlým osídlením, začínající stavba královského hradu, Chlum a některé starší vesnice, poté Dubá, Lípa a již vzdálená „kastelánská“ Boleslav tvořily vizuální páteř osídlení. Při vydávání listiny z roku 1264 se o poloze schvalovaného města vůbec nemuselo rozhodnout. Jen tolik, že bude „v bezděžském lese“, v bezděžské vilikaci – tak znělo královské zadání. Volba by padla na zamokřený úsek potoka zvaného Dokeský, málo vhodný pro intenzivní zemědělství. Neboť voda patřila k potřebám každého lidnatějšího, nanejvýš urbánního sídliště.

Právě s ohledem na Chlum se lokace ohlášená v říjnu 1264 často hledá v Doksech. Jak se obvykle rozumí, měl to být Chlum severně od Dubé, ves Bezděz se odtud zdá příliš daleko (12 km), naopak mnohem blíže leží Doksy. Pochyba se vkrádá po zjištění, že tento Chlum nebyl jediný toho jména na Bezděžsku. Asi 5 km severový-

²⁰ CDB V.1 (jako pozn. 8), s. 389, č. 256, ve vztahu ke královu itineráři Josef ŽEMLIČKA, Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků, Praha 2011, s. 153. O roli Kravař důkladně Jan SMETANA, Počátky města Kravaře v severních Čechách, Folia Historica Bohemica 13, 1990, s. 43–85.

²¹ K vývoji bezděžské oblasti doplníme ze starších prací Josef Vitězslav ŠIMÁK, Středověká kolonizace v zemích českých, Praha 1938 (= České dějiny I.5), s. 751–764; František ZUMAN, Bělské privilegium Hynka Berky z Dubé z roku 1337, Bezděz 8, 1937, s. 65–72. Výčet dalších názorů na umístění lokace z roku 1264 J. ŽEMLIČKA, Bezděžsko (jako pozn. 18), s. 737–738, pozn. 63.

chodně od Kuřívod stával ve středověku jiný Chlum, sousedící s farní (a též zaniklou) vsí Jablonec či Jabloneček. Padl za obět vojenskému újezdu. Ale pokud se začteme do mladší staročeské verze listiny z roku 1264, stojí namísto „Chlumu“ jiný obrat: „*spolu i s dvorem, Húrka řečeným*“. Na III. vojenském mapování ležel tento „druhý“ Chlum pod kopcem zvaným Prosíčka, mapy ho označují Prosíčská horka (407 m n. m.; Prosíčka byla další ze zaniklých osad). O něco dál k jihu nalezneme vyvýšeninu Horka (410 m n. m.), tvůrce staročeského překladu tudíž mohl pomýšlet na „jablonecký“ Chlum, s první písemnou zmínkou možná k roku 1225. Ne-li na kopec Horku (382 m n. m.), necelý 1 km jižně od obce Bezděz. Přesto zůstaňme u Chlumu severně od Dubé, farní vsi, zatímco stejnojmenná vesnička pod vrchem Horkou kostel vždy postrádala. I takové dvojakosti patří k tajemnostem „bezdězského lesa“.²²

Máme před sebou jedno obsáhlé privilegium, k němu dva uchazeče. Kde se rozložil příští město? Nakonec by se v teď sledovaném pojetí usadilo při vodě *Dogs*, klíčový zájem se ovšem přenesl na královský hrad. Zastínil vše ostatní. Jeho budování si žádalo paletu zednických i kamenických dovedností, nemluvě o přesunech materiálu a existenčním zajišťování všech lidí „okolo“. Stranou od jilského kostela s vilikovým dvorem tím pádem vyrůstalo nové „bezdězské“ centrum, větší než běžná agrární sídliště. Začalo být vnímáno jako podhradské středisko s urbánními rysy. Byl to obecnější jev, vždyť královský i větší panský hrad k sobě poutal obslužné funkce a jeho podhradí dříve či později přerůstala v řádná nebo neformální města či městečka (namátkou Loket, Bechyně, Říčany, Zbiroh, Lipnice aj.).²³

V těchto věrech mizela úloha vilika. Stídal ho hradní purkrabí, stahující k sobě many z okolí. Někteří se usazovali ve starších, jiní v nových vesnicích. Systémově zřízaná manství svázaná s bezdězským purkrabím dotvářela strukturální proměny Bezdězska a přesáhla do 14. století.²⁴ Podhradské osídlení mohlo těžit z možností nabízených stavbou velkého hradu. Vznikal ve více fázích mezi léty 1264 a 1278/1279. Jakmile za „zlých let“ i vleklých rozbrojhů nastal útlum, prosperita se vzdalovala. Až

²² S Chludem u Jablonce se někdy spojuje údaj k roku 1225 (Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II, ed. Gustav Friedrich, Pragae 1912 (dále CDB II), s. 263, č. 270); srov. Antonín PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny II, Praha 1949, s. 17; František ROUBÍK, Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách, Praha 1959, s. 95. Podle Johana Gottfrieda SOMMERA, Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt II. Bunzlauer Kreis, Prag 1834, s. 220, měl tento Chlum 15 domů a 77 obyvatel, a odtud měli v Sommerově idealizaci pocházet páni z Chlumu. Podobně mají „zrcadlovo“ dvojníka i Zbyně – tato zaniklá osada stávala jihovýchodně od Mimoně a vztahují se k ní údaje z 16. století, později les Zbynsko (srov. F. ROUBÍK, Soupis a mapa, s. 96). Doplníme i Okna, jednak dodnes živá obec u Dokes, jednak zaniklá vesnice v severním Kuřívodsku.

²³ K „podhradním městečkům“ v nadhledu T. DURDÍK, Ilustrovaná encyklopedie (jako pozn. 10), s. 438.

²⁴ O zdejších manstvích naposledy Helena PIKOROVÁ, Manský systém hradu Bezděz (Vznik, rozsah, vývoj a zánik), Confluens. Vlastivědný sborník Mělnicka 7, 2010, s. 74–110.

notný kus od bezděžského sídliště zůstávaly jemu nejbližší vesnice (Obora, Okna, Žďár, Bezdědice), podnes je od Bezděžu dělí lesní pásmo. Avšak za ideou silné *civitas* vybavené stovkou lánů zaostaly i „na vodě“ situované Doksy. Přesto se ujaly. Prvně a zřetelně vystupují v roce 1293 pod názvem Hirschberg („*a iudicio ciuitatis Hirzperch*“). Jejich zástavba obklopila čtvercový rynek, okolo vyrůstaly osady s účastí Němců (Ludwigsdorf, Friedrichsdorf). Poskytovaly zázemí, nezbytné pro fungování městského organismu. Spíš udiví, že Doksy zprvu postrádaly nejen farní, ba filiální kostel, i proto spojení s „kostelním“ Chlumem.²⁵

Otakarovský pokus o urbanizaci stranou ležícího kraje mohl vykázat další položku. Severovýchodně od Bezděžu vznikla městská obec v Kuřívodech, prvně dotčených k jaru 1279, když ovdovělá královna Kunhuta o svátku sv. Jiří navštívila zdejší kostel zasvěcený témuž patronovi („*posset visitare civitatem Vristad, in qua est ecclesia sita in honore sancti Georgii martyris*“). Až později se patrocinium změnilo na sv. Havla. *Civitas* se asi od počátku vyznačovala čtvercovým náměstím a rozlehlou pluzinou. Pohled na mapu dnes ukazuje Kuřívody, nebo lépe co z nich zbylo, jako nevábný solitér v lesích mezi Bělou, Mimoní a Hlavici. Nebylo tomu tak vždy. Přes ne zrovna příznivé geografické podmínky se zde ujalo osídlení později se silným podílem německého etnika, jemuž po druhé světové válce kromě odsunu uštedřilo těžkou ránu zřízení vojenského újezdu (od roku 1950 jako Vojenský újezd Ralsko); ostatně již za Josefa II. se toto území občasně využívalo jako cvičiště. Zkáza byla dokonalá, po kdysi živých vesnicích, dvorech i menších osadách nezůstal kámen na kameni, i jejich někdejší poloha se musí pracně vyhledávat.²⁶

Kdy se východně a severně Kuřívod uzavřel rastr středověkých vesnic, zůstává otázkou. Záhy se (s výhradou) vzpomene již dotčený Chlum u Jablonce (1225), poté Krupá (1229: „*Item Chruppi dimidiám villam*“), z roku 1325 pochází údaj o Svěbořicích (*in Swoborzicz*), v němčině Schwabitz. Jihovýchod Kuřívodska, v polovině cesty k Mnichovu Hradišti, tíhnul ke zdejším cisterciákům. Zlomek klášterního urbáře (cca 1400) zná Rokyitou, Dolní a Horní Krupou, část Židlova, Jezovou, Olšinu a Okna (*Rokyta, Krupa superior, Zydlow, Krupa inferior, Gyezwe, Olssyna, Okna*), přičemž Krupou a Rokyitou získal klášter v roce 1358 směnou s Haškem z Lemberka, jedním z Markvarticů. Od severu sem vstupovali Vartenberkové, místy nižší šlechta. Nehledě na Mimoň a Kuřívody, ustavila se v této výseči „bezděžského lesa“ farní centra ve

²⁵ RBM II (jako pozn. 1), s. 701, č. 1634. Složitou názorovou diskuzi ohledně stavebního vývoje Bezděžu vypsal František GABRIEL – Lucie KURSOVÁ, *Středověká architektura na Českolipsku*, in: *Středověké umění na Českolipsku*, Česká Lípa 2012, s. 45–46.

²⁶ O Kuřívodech Vypřavování o zlých létech po smrti krále Přemysla Otakara II., in: *Fontes rerum Bohemicarum II*, ed. Josef Emler, Praha 1874, s. 348, nejen pro Kuřívody srov. i Marie VOJTIŠKOVÁ a kol., *Osídlení českolipského okresu ve světle archívních dokladů*, Česká Lípa 1978, s. 122–123. Orientační představu o zaniklých vsích bývalého vojenského újezdu dává Jaroslav KOUCOUREK a kol., *Mladoboleslavsko, Mladá Boleslav 2020*, s. 528–541; detailněji Osvald HONS, *Zaniklé obce kolem Ralska, Město Ralsko 2014*.

Obr. č. 5. Kostel sv. Havla, dříve sv. Jiří v Kuřívodech. – Foto autor (2021).

Svébořicích, Dolní Krupé a Jablonci (též Jabloneček). V Krupé, o níž bude řeč, prezentovala ronovská odnož pánů z Dubé, ve Svébořicích (1359, 1364) a Jablonci (1369) Vartenberkové, v opodál vysunutě Hlavici (1359) hradištský opat. Soudě z převažujících záhumenic, někde v radiální modifikaci (Jablonec, Palohlavy, Olšina, Okna, Proseč), a s ohledem na Kuřívody se dá osazení tohoto koutu Bezdězska vložit do pozdního 13. nebo 14. století.²⁷

---

²⁷ Výsek hradištského urbáře Zlomek urbáře kláštera hradištského, ed. Josef Emler, Praha 1884, s. 12–19, též Josef Vítězslav ŠIMÁK, Dějinné paměti okresu Mnichovohradištského I, Mnichovo Hradiště 1917, s. 84–94. K časnějším dokladům v textu dotčených míst CDB II (jako pozn. 22), s. 328, č. 324; Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae a. MDXLI igne consumptarum I, ed. Josef Emler, Pragae 1870, s. 67. Z dokladů o prezentaci farářů ve výběru Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim, edd. František Antonín Tingl – Josef Emler,

Obr. č. 6. Jen ve skále vytesané sklepy a občasné stopy po zdivu svědčí o vsi Horní Krupé při cestě z Mnichova Hradiště do Kuřívod. – Foto autor (2021).

Cesta k Bělé pod Bezdězem. Záměr krále Přemysla se nezdařil, „plné“ královské město zůstalo v nedohlednu. Vzor Poličky se neopakoval, městečka Doksy (Hirschberg) a Kuřívody (Freistadt, Libera Civitas, Hühnerwasser) nepřerostla místní poměry. Stagnovalo i sídliště pod hradem, neukončena zůstala bezdězská manská organizace.²⁸ Přesto se Václav II., jakmile přešly nejhorší svízele, pokusil dílo pod Bezdězem oživit a také formálně mu vtisknout „městský“ ráz. Dovršoval by otcův odkaz, v němž by se středobodem velkého královského újezdu stal zeměpanský hrad ve spojení s privilegovaným městem. Nikdo neví, a nemá smysl o tom spekulovat, jaký dojem zanechal Bezděz v mysli panovníka, když tam v dětství krátce a nuceně pobýval. O jeho

---

Pragae 1867–1889 (dále LC), I.1, s. 85, 109–110; I.2, s. 46; II, s. 2; o Krupé a Rokyté Reliquiae tabularum I, ed. J. Emler, s. 420. Celá oblast by si zasloužila moderní sídelně historickou rešerši.

²⁸ O pozdně přemyslovských manských obvodech ve vzájemném porovnání J. ŽEMLIČKA, Přemysl Otakar II. (jako pozn. 20), s. 222–227; TÝŽ, Konec Přemyslovců (jako pozn. 1), s. 238–239.

zájmu však mluví výsada Karla IV. pro bělského rychtáře Ješka z Kluku z roku 1348. K jakému datu se Václavova iniciativa vztáhla, se neříká, ze souvislostí před rok 1293 (dar kusu Bezdězska Hynkovi z Dubé), snad k roku 1291, jak uvažoval Josef V. Šimák. Král měl *civitas Besdez* tehdy nově vystavět („*de novo construxit*“) a dát mu věno o 166 ½ lánech.²⁹

Jak tomu rozumět? Karlovou listinou zprostředkované sdělení se dá číst dvojným způsobem. Buď ve smyslu obnovy trvajících stavů, nebo jako úplně nový počín. Druhý výklad se zdá blíže pravdě. Pokud by ustanovení Václava II. „nasedalo“ na diplom z roku 1264 a ve vztahu k „městu“ Bezděžu ho aktualizovalo, kam by se podělo oněch 100 lánů původní výbavy? Nešlo o drobnost, nýbrž o 20 km². A ohlášený respekt k právům Pražského Města? Jinými slovy by Václav až teď dovršoval, v co se Podbezdeží zatím spíš živelně vyvinulo. Pozdvihl ho na *civitas*. „Starý“ Bezděz by tím až nyní (asi 1291 nebo 1292) vstoupil mezi „řádné“ městské obce. Jeho výbavu řešil král Václav atypicky a roztáhl ji daleko za bezděžský katastr. Přímo v místě získalo město 18 ½ lánů (stísněné podmínky o mnoho víc ani nedovolovaly), v Chotětově to mělo být 18, ve Mšeně 20, ve Vrátnu 21, v Březovicích 8, v Trnové 7 ½, v Sudoměři 15 (bez dvou prutů), ve Žďáru 12, v „Hiršberku“ (Doksech) 17, ve Fridrichsdorfu 4 ½ (neznámá poloha), ve Skalce 10 ½ a v Kluku 18 lánů, k tomu 11 lánů z lesa *lúcká bukovina* (nechme stranou, že součet se mírně liší od sumy 166 ½ lánů). Upřesnily se podmínky pro bezděžského rychtáře Konráda z Kuřívod (*Conradus de Wreystat*), doklad o setvačné personální provázanosti uvnitř Bezdězska. Nechybí výbava rychty (chlebné a masné krámce, lázeň, mlýn), *civitas Besdez* se má řídit právem města Nymburka.³⁰

Václav se poctivě, ale marně pokoušel o záchranu Bezdězska. Jeho úředníci snad stačili naznačit tvar „města“ pod hradem. Západně od jilského kostela zná indikační skica Stabilního katastru náznak obdélného rynku, stopa po vyrýsování městského sídliště. K východu se táhne pluzina uspořádaná v dlouhé pásy, jinak les. Brzy sám král seznal zbytečnost úsilí podržet klíčová místa „bezděžského lesa“. Zakously se do něj číhající panské rody. Hynkovi, zvanému i Jindřich či Heiman z Dubé, jedné z opor svého panování, udělil Václav II. kus lesa. Ronovec toho hned využil k úpravě farního hraničení. Listina z prosince 1293 dává na vědomí farní osamostatnění Kuřívod, (Dolní) Krupě a Chlumu, dříve filiálek sv. Jiljí v Bezděžu („*Vrienstat, Crupa et Chlum, filias ecclesie nostre s. Egidii in Bezdez*“). Tato místa se ocitla v rukách pánů z Dubé a nová vrchnost se starala, aby se z nich staly plebánie, kam by Hynek a jeho dědici prezentovali. Zařídil to biskup Tobiáš, jehož formulář ještě předtím dosvědčuje obsazování krupské filiálky z rukou faráře v Bezděžu („*in ecclesia de Crupa, filia ecclesie Bezdezensis*“). Aby bezděžská fara netratila, daroval jí Václav ves Zbyny, německy Ludwigsdorf, o 10 lánech („*villam nostram dictam Zbyni, que in theutunico Lvdwiges-*

²⁹ CIM IV.1 (jako pozn. 12), s. 100–103, č. 63.

³⁰ Někdy se uvažuje, zda se tato samostatně neuchovaná „václavská listina“ nevázala již k přenesení města do Bělé pod Bezdězem.

dorf dicitur, decem laneos continentem“). Současně vyňal Zbyny z jurisdikce města Dokes („a iudicio civitatis Hirzperch, ad quam prius pertinebat, eximimus“) a bezděžskému plebánovi Albertovi, svému kaplanovi, nařídil obejít zbynské meze. Prvotně dominantní role bezděžské plebánie se promítla do vysoké platby papežského desátku, čítajícího na dvě kopy.³¹

Někdejší stav se lámal, dříve bezděžská vilikace přecházela do zájmové sféry ronovské větve pánů z Dubé a částečně markvartické linie z Michalovic. Severozápadní okraj „lesa“ měl Dubským jistit koncem 13. století vystavěný hrad Jestřebí, odtud k západu ve skalách poblíž osady Hvězda asi již dříve povstalo anonymní opevněné sídlo, patrně ronovský Frydlant s ambicemi většími, než mu přisoudil osud (poprvé snad 1257). Ztracena v lesích dodnes zůstala Houska, bez jistoty, zda první impuls nedal panovník. Tečkou za Václavovým úsilím podržet Bezdězsko může být málo jasná noticka, podle níž král v roce 1304 udělil městu Bezdězu právo skladu slanečků. Poté královská moc region na půlstoletí opouští. Jestli v dluhu 2638 hřiven pražských denárů získal Hynek z Dubé od Václava II. či jeho syna do zástavy právě hrad Bezděz, jak se v literatuře někdy traduje, není jisté, že však Dubští dokázali královy nesnáze využívat, se nabízí samo sebou. Hrad, Podbezdězí i centrální Bezdězsko se ocitly v jejich zástavní dispozici.³²

Shánčlivým Dubským převedl Václav III. v lednu 1306 i Mšeno, jehož užítky měly do konce života náležet svatojiřské abatyši Kunhutě, Václavově tetě. Na návrh Hynka ml. z Dubé udělil v listopadu 1336 král Jan bezděžskou faru Habartovi, snad Hynkovu příbuznému, neboť „podle práva“ králi stále náležel její patronát („ad nos de iure spectare dinoscitur“). Zároveň Habartovi svěřil notářství obecné berně v litoměřickém a boleslavském kraji. Podle konfirmačních knih navrhovali dubští Berkové uchazeče i v dalších farách, v Krupé (1359, 1372), Chlumu (1361, 1363) i Kuřívodech (1363), v Doksech to byli v roce 1422 páni z Michalovic (počátky fary sahají za polo-

³¹ RBM II (jako pozn. 1), s. 701, č. 1634 (Katalog listin a listů k VII. dílu českého diplomataře, I. Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283 – květen 1297, sestavil Dalibor Havel, Brno 2011, s. 297–298, č. 760–761“); Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně, ed. J. B. Novák (jako pozn. 14), s. 3, č. 3, o tom i Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Kniha o House I*, Praha 1930, s. 22–23. O pronikání Ronovců, hlavně pánů z Dubé, též Libor JAN, Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283–1305, Praha 2015, s. 182–184. K výši papežského desátku Registra decimarum papalium, ed. Václav Vladivoj Tomek, Praha 1873, s. 84.

³² O skladu slanečků CIM IV.1 (jako pozn. 12), s. 33, č. 18, k dluhu vůči Hynkovi RBM II (jako pozn. 1), s. 913, č. 2120; srov. J. V. ŠIMÁK, *Středověká kolonisace* (jako pozn. 21), s. 757–758. Málo zřetelné jsou počátky Jestřebí a Housky, k prvním dokladům TÝŽ, *Kniha o House* (jako pozn. 31), s. 22–25, s jiným pohledem T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie* (jako pozn. 10), s. 170–172, 227, srov. též František GABRIEL, *Opevněná panská sídla na Českolipsku před rokem 1319, Z minulosti Děčína a Českolipska* 4, 1985, s. 301–332. Souhrn vědomostí o hradních a opevněných lokalitách této oblasti podali František GABRIEL – Jaroslav PANÁČEK, *Hrady okrese Česká Lípa*, Praha 2000, včetně návrhů na identifikaci těch bezejmenných. Více k zadlužování Václavů J. ŽEMLIČKA, *Konec Přemyslovců* (jako pozn. 1), s. 326–329.

vinu 14. století). Přes ořesy si král, často zastupovaný bezděžským purkrabím nebo dvorskými hodnostáři, udržel prezentaci ve farách Okna a Bezdědice, začátkem 15. století se Okna, Vrátno a Chotětov označují za „*villa regia*“. Patřily k relikvím otakarovských proměn „bezděžského lesa“.³³

Zda si již v roce 1304 Hynek z Dubé vyžádal na Václavovi II. svolení přesunout podbezděžské město do vhodnější polohy, se kromě dost virtuálního odkazu na královu ztracenou listinu nedá přesně doložit, že se však translační akt hodně protáhl, je nabíledni. Ukončilo ho obsažné privilegium Hynka ml. Berky z Dubé z 24. dubna 1337. Město Nový Bezděz čili Bělá (*Novum Bezdez, Wýssynwasser*) se právně nadřazovalo jednak městu Bezděz pod hradem („*ipsa civitas Bezdez sub ipso castro sita*“), odkud bylo včetně jeho výsad přeneseno, jednak městečku Doksy („*Hersperch opidum*“) i všem všim odedávna („*ab antiquo*“) k řečenému hradu patřícím. Vrchnost, rozlišující stupně „město“ a „městečko“, vše nahrnula pod město Bělou, které se odvažně profileovalo jako nové spádové centrum. Neudiví, že přes majetkové ořesy si patronát bělské fary Ronovci udrželi (např. roku 1413 nejvyšší maršálek Jindřich Lipé).³⁴

O návrat Koruny do kraje se zasloužil Karel IV. Hrad Bezděz (*Bezdyez*) vřadil mezi nezcizitelné pevnosti a obsazování farního kostela v Bezdězu čili věčného vikářství světil klášteru augustiniánů kanovníků u kostela P. Marie a sv. Karla Velikého na Novém Městě pražském.³⁵ I když z nadějí slevil, spádovost si udržel *Hersperch opidum*, nazvaný tak v kontrastu k *civitas* Starého i Nového Bezdězu. Z péče Karla IV. vznikl v jeho sousedství obrovský tzv. Velký rybník (Máchovo jezero). V privilegium krále Jiřího z dubna 1460 se mluví o dokeské rychtě, k níž patří i Skalka, Uhřice, Zá-

³³ RBM II (jako pozn. 1), s. 893, č. 2069; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae IV, ed. Josef Emler, Praeae 1892 (dále RBM IV), s. 142, č. 353; Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně, ed. J. B. Novák (jako pozn. 14), s. 3, č. 3; LC (jako pozn. 27) I.1, s. 91, 162, I.2, s. 12, 23, II, s. 70, III–IV, s. 11, 113, V, s. 179, VI, s. 59, VII, s. 208, VIII–X, s. 22. K dluhu českých Václavů vůči Hynkovi (Heimanovi) z Dubé RBM II (jako pozn. 1), s. 913, č. 2120, se zástavou Bezděze to spojil J. V. ŠIMÁK, Středověká kolonisace (jako pozn. 21), s. 757. Doklady k „*villa regia*“ Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských, ed. Josef Kalousek, Praha 1889, s. 29, č. 53; s. 40, č. 69; s. 45, č. 77.

³⁴ CIM IV.1 (jako pozn. 12), s. 62–66, č. 44; RBM IV (jako pozn. 33), s. 169–172, č. 419; LC (jako pozn. 27) VII, s. 88. V údajnou královu listinu z roku 1304 věří J. V. ŠIMÁK, Kniha o Housece (jako pozn. 31), s. 25; TÝŽ, Středověká kolonisace (jako pozn. 21), s. 757, s odvoláním na Zikmunda WINTERA, Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I, Praha 1890, s. 24. Zatímco podle zažitého Šimákova názoru byl důvodem k translaci nedostatek vody, tak František GABRIEL – Jan SMETANA, Sídelně historické aspekty vzniku České Lípy, *Archaeologia historica* 5, 1980, s. 131–142, hledají příčiny v řídkosti osídlení i v komunikační nedostatečnosti. Letmo se dají zaznamenat i další názory.

³⁵ O nezcizitelnosti Bezdězu *Maiestas Carolina*. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355, hg. Bernd-Ulrich Hergemöller, München 1995, kap. VI, s. 48; obsazování bezděžské fary LC (jako pozn. 27) I.1, s. 11, V, s. 208, VI, s. 237, 256.

boří, Myšlín („in ihrer Dörfern Kalcken, Nawrez, Naborz und Müslyn“), včetně mlýnů. Byly to drobné položky, co v 16. a 17. století mizely (přetrvala Skalka, Myšlínem se zvalo sídlo na ostrůvku „jezera“). Některé srostly s městem, jiné mohly vstřebat záhumence blízkých vesnic.³⁶

U začátků proměn „bezdězského lesa“ stojí otakarovské privilegium z října 1264. Prvotní úmysl, totiž dát odlehle končině starého Boleslavska jak velký hrad, tak „plné“ královské město, se brzy z hlavní osy vychýlil. Jako přímé či nepřímé klony říjnové listiny se postupně ustavily tři městské obce (Doksy, Kuřívody, Bezděz), ta pod hradem se přelila do Bělé pod Bezdězem. Ani jejich aritmetický součet nemohl vyrovnat, co znamenala Polička na opačné straně Čech. Přesto i díky nim se kraj pod vrchy Bezdězů prosvětli a sblížil s pojizerským jádrem starého Boleslavska.

Závěr – jedny z mnoha variací

Závěr bude stručný. Na dvou prakticky v téže době vydaných „lokačních“ listinách otakarovské éry (1264, 1265) se dají porovnat úmysly královského zřizovatele i jejich reálné vyznění. Polička a města či městečka „bezdězského lesa“ se stávají póly, kolem nichž se točí běžně známá fakta s věčnou výzvou k novým interpretacím. Zatímco královská (a brzy věnná) Polička se uměla prosadit jako ústředí „městské provincie“ na způsob vikbilty, v níž se město propojovalo s blízkým venkovem a také ho ovládlo, tak pod oběma Bezdězy se nic podobného nepotvrzuje. Postupně se tam ustavilo několik skromných městských obcí, avšak jak právně, tak ekonomicky jim chyběla síla k užšímu připoutání svého okolí. Jejich *cives*, spíš *oppidani* se „stavovsky“ mohli cítit nadřazení rolníkům (*agricolae*) v sousedství, ale sociálně se od nich příliš nelišili. Nadbytečná se tudíž může zdát otázka Josefa V. Šimáka, jak se po zrušení městského statusu Bezdězu a jeho přenesení do Bělé udál přechod bezdězských *cives* „k selství, zůstal-li zde některý rod z dřívějších měšťanů“. Jednak to nebyl jednorázový akt, nýbrž přes dekády se vlekoucí proces, za druhé se „měšťané“ z Bezděze k „plným“ *cives* stěží přiblížili.³⁷

Není přítom třeba dokládat, že tvář středověké urbanizace českých zemí byla mnohem barvitější, než aby se dala vtěsnat do dvou příkladů ze vzájemně odlehlých

³⁶ Codex iuris municipalis IV.2. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1453–1500, ed. Antonín Haas, Praha 1960, s. 52–55, č. 347; k tomu F. ROUBÍK, Soupis a mapa (jako pozn. 22), s. 91–92.

³⁷ J. V. ŠIMÁK, Středověká kolonisace (jako pozn. 21), s. 762. Pro zemědělsky aktivně hospodařící měšťany se v literatuře ujal německý pojem „Ackerbürger“, z novějších souhrnů Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesens im Mittelalter, hg. Kurt U. Jäschke – Christhard Schrenk, Heilbronn 2002. Tento jev by se v budoucnu vyplatilo sledovat i pro Čechy a Moravu. Domácí bádání ho sice eviduje, ale bez vyhodnocení.

koutů Čech. I komparativní modelování má svoje limity a jiná dvojice by mohla nabídnout jiný obraz.

Josef Žemlička

Districtus Policensis and the ‘Bezděz Forest’. Two Examples of Urbanization of Bohemia

An abrupt increase in the number of towns of the new type (we are talking about locational or institutional towns) vigorously encouraged by the “Golden King” Přemysl Otakar II (1253–1278) was typical of the 1260s. His interest in towns attributed his government one of the typical features, even though the establishment privileges have survived for only a fragment of them. The surviving ones include two documents from 1264 and 1265 issued for locators of two planned foundation projects. The documents contain a number of valuable details which provide us with better understanding of the process of the establishment and general arrangement of an ideal royal town.

The first one was to be established in the ‘Bezděz Forest’ (“*de silva nostra in Besd-hetz*”) in North Bohemia (on the territory of today’s towns of Česká Lípa and Mladá Boleslav) where the large royal castle of Bezděz was being built at the same time. Another town called Polička was supposed to be located in East Bohemia near Svitavy and Litomyšl. Both the towns were supposed to participate in the cultivation and colonization of remote regions. The town of Polička did become a natural centre of a large area and in the early 14th century was included in the group of dowry town of Bohemian Queens chaired by Hradec (Králové). However, there are questions regarding the privilege dated 1264 – did it relate to the beginnings of the town of Doksy or the little urban settlement directly under the Bezděz castle? In any case, the grandiose plan for a powerful royal town was never fulfilled; the ‘town’ of Bezděz under the castle existed only shortly and probably just formally in the early 14th century. However, the royal power had left the region and yielded it to the noble family of the Lords of Dubé who completed the process of relocating the local municipal administration to Bělá pod Bezdězem (1337). Instead of one dominating urban centre, there were two small towns – Doksy and Kuřivody and slightly further away also Bělá pod Bezdězem. A part of this region returned under direct royal power only under Charles IV (1346–1378).

The model comparison of two processes of establishing a town, which were to bring approximately the same result, showed two different types of a general outcome. A number of local conditions and circumstances influenced the final look of the town as well as its role in the system of municipalities within the region. There was the town of Polička on one hand, and there was a group of little towns, rather than ‘fully-fledged’ towns, as an outcome of an originally bold plan for a large royal town.

Veronika Vorobljeová – Marie Novotná*

**EKONOMICKÁ AKTIVITA OBYVATEL:
VENKOVSKÝ PROSTOR VE 20. LETECH
20. STOLETÍ V PLZEŇSKÉM A JIHOČESKÉM KRAJI**

ECONOMIC ACTIVITY OF THE POPULATION: RURAL AREA IN THE 1920S
IN THE PLZEŇ AND SOUTH BOHEMIAN REGIONS

Keywords

Census 1921
profession
economic activity
population
Blatná (judicial district)
Nepomuk (judicial district)
Rokycany (judicial district)
Zbiroh (judicial district)

Abstract

The study deals with the analysis of economic activities of the population in rural areas in the 1920s. For the research was chosen a rural area on the periphery of the current Plzeň and South Bohemian regions, specifically the territory of 74 municipalities in the judicial districts of Blatná, Nepomuk, Zbiroh and Rokycany. Economic activity was evaluated on the basis of the analysis of occupations given in the census sheets of the 1921 census. The results of the census in the studied area are compared with the results in the whole republic, in Bohemia and in the regions.

* Ing. Veronika Vorobljeová, Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta ekonomická, Katedra geografie, Univerzitní 22, 306 14 Plzeň 3. E-mail: veronikv@kge.zcu.cz. – Doc. RNDr. Marie Novotná, CSc., tamtéž. E-mail: novatnam@kge.zcu.cz.

Úvod

Téma venkova a jeho změn je v současnosti velmi často probíranou problematikou. Nejčastěji jsou zkoumány rozvojové možnosti venkovských obcí, jež se týkají především ekonomicky aktivního obyvatelstva. V našem výzkumu se soustředujeme na **ekonomické zázemí venkova a na podniky a podnikání na venkově**. V 90. letech 20. století převládala u venkovského obyvatelstva zaměstnanecká mentalita nad podnikatelskými přístupy.¹ Struktura existující podnikatelské sféry na venkově pak byla zaměřena na malé a střední podnikání. Podobně jako v 90. letech 20. století procházel český venkov na konci 19. a na počátku 20. století významnými změnami. I tehdy docházelo k úbytku zemědělského obyvatelstva. Zatímco v roce 1890 tvořilo zemědělské obyvatelstvo 40,7 %, v roce 1910 pak 32,3 % a v roce 1921 29,8 % z celkového počtu obyvatel.² V celém Československu se v roce 1921 zemědělstvím zabývalo 39,6 % obyvatel, v Čechách tedy tyto změny probíhaly nejdříve. Zemědělství bylo stále nejvýznamnější ekonomickou aktivitou venkova, v chudých horských oblastech byl pak důležitým zdrojem příjmů domácí průmysl (tkalcovství, sítkařství, výšivkářství, hračkářství atd.).³ To vše se projevuje ve struktuře povolání, která se na venkově vyskytovala.

Studie je zaměřena na analýzu ekonomických aktivit obyvatel ve venkovském prostoru ve 20. letech 20. století. Jejím cílem je analyzovat a vyhodnotit reálnou situaci v ekonomických aktivitách v první polovině 20. století na venkově. Především nás zajímá, čím se lidé zabývali v části českého venkova, o kterém mluvíme jako o periférii a který se dnes potýká s velkým úbytkem obyvatel způsobeným migrací do měst. Pro výzkum jsme zvolily venkovský prostor na periférii současného Plzeňského a Jihočeského kraje, konkrétně území 74 obcí v soudních okresech Blatná, Nepomuk, Zbiroh a Rokycany, konkrétně jsme vybraly obce s nižším počtem obyvatel a současně, aby v každém okrese tvořily souvislou plochu. K analýze jsme přistoupily z důvodu dalšího možného srovnání venkovského prostoru dříve (na počátku 20. století) a nyní (na počátku 21. století). Datovými zdroji pro výzkum byly zvoleny sčítací archy zpracované při sčítání lidu v roce 1921. Tyto sčítací archy byly později uchovány ve státních oblastních archivech v Litoměřicích, v Plzni, v Praze, v Třeboni, v Zámrsku, dále v zemských archivech v Opavě a Brně, kde je bylo možno využívat pro studijní účely. Od roku 2012 bylo přistoupeno k jejich postupné digitalizaci, dnes jsou zpřístupněny pomocí webových aplikací, a možnost jejich využití badatelskou veřejností se tak zjednodušila.

---

¹ Věra MAJEROVÁ – Irena HEROVÁ, Český venkov 2008 – proměny venkova, Praha 2009.

² Antonín PROKEŠ, Krátký přehled československého zemědělství, Praha 1923, s. 113.

³ A. PROKEŠ, Krátký přehled československého zemědělství (jako pozn. 2).

Součástí informací ze sčítání lidu v roce 1921 bylo i zaznamenání povolání obyvatel. Předkládaná studie využívá klasifikaci povolání z roku 1921 a podrobně ji zpracovává pro vybrané území. Cílem je provést analýzu ekonomických aktivit obyvatel, zhodnotit, čím se lidé na venkově zabývali, a charakterizovat zkoumané venkovské obce.

V teoretické části práce se zabýváme vývojem českého venkova do 20. let 20. století, dále sčítáním obyvatel a možnostmi využití data ze sčítání pro hodnocení ekonomických aktivit obyvatel. V metodické části potom popisem využitých dat a metodami jejich zpracování. V následujících dvou kapitolách jsou interpretovány a diskutovány výsledky studie. V závěru studie jsou shrnuty podstatné poznatky, získané studiem a analýzou informací ze sčítání v roce 1921.

Teoretická část

Český venkov na počátku 20. století. Český venkov byl formován v dlouhém, staletí trvajícím vývoji. Jeho původně převažující dominantní zemědělská funkce se začala přeměňovat s nástupem průmyslové revoluce v 19. století. Postupná industrializace společnosti přinesla kromě celé řady dalších skutečností i výrazné zvýšení produktivity v zemědělské výrobě. Zemědělská výroba byla od roku 1848 ovlivněna měnícím se vnitřním trhem v návaznosti na přírůstek obyvatelstva. V přepočtu na rozsah obdělávané půdy vzrostla zemědělská výroba o 350 %, mnohem lépe zabezpečovala potřeby obyvatel.⁴ Na venkově se vytvořila celá řada podniků pro zpracování zemědělských produktů (lihovary, škrobárny, mlýny aj.) a rozvíjející se průmysl začal více zaměstnávat původně rolnické obyvatelstvo.⁵

Na počátku 20. století se v sociálním složení venkovského obyvatelstva v Čechách i v životě na venkově udály význačné změny. „*Bylo to především zlepšení hmotných poměrů venkova a zakončení zemědělské krize osmdesátých a devadesátých let 19. století, k němuž došlo kolem roku 1906. První světová válka pak znamenala přehodnocení názorů na důležitost zemědělské práce a potravinovou soběstačnost, ale také postavila proti sobě venkov a města.*“⁶ Další změny ovlivnila pozemková reforma na počátku 20. let, jež způsobila na venkově celou řadu důležitých sociálních přeměn. Rozvrstvení zemědělského majetku, které má sociální i národohospodářský význam (způsob a jakost hospodaření, druh výroby, velikost produkce apod.), se pozemkovou reformou změnilo. Ta za účelem rovnoměrnějšího, sociálně spravedlivějšího rozdělení pozemkového majetku mezi jednotlivé velikostní skupiny (malopodnik, střední used-

⁴ Veronika MICHALOVÁ, Historický vývoj venkova v České republice a zahraničí, baka-lářská práce, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích 2017, s. 21.

⁵ Jaroslav SÝKORA, Venkovský prostor, Praha 1998.

⁶ Alfred Maria MAYER, K sociálnímu vývoji našeho venkova, Praha 1930, s. 3.

lost a velkostatek) byla uzákoněna hned po vzniku republiky, však reálně započala prvními přiděly až v roce 1921.⁷ Těžisko výroby na velkostatecích spočívalo v produkci obilovin a okopanin, menší zemědělské podniky provozovaly intenzivnější chov domácího zvířectva.

V roce 1921 bylo zemědělství základní složkou a význačným činitelem v našem hospodářském a sociálním životě. Z celkového počtu obyvatelstva podle sčítání lidu v roce 1921 příslušelo k zemědělství (včetně rybářství a lesnictví) 39,5 % a k průmyslu a živnostíem 33,8 % obyvatel.⁸

Na počátku 20. let 20. století sehrálo na českém venkově také velkou roli politické, hospodářské a sociální hnutí, nazývané agrarismus, i když jeho roli lze sledovat už před první světovou válkou. Toto hnutí prosazovalo myšlenku, že „*půda a její řád mají rozhodující význam pro národ, stát i lidstvo. Půda je základním zdrojem života a zemědělství je základ celého společenského zřízení a veškeré hospodářské činnosti*“.⁹ Z agrarismu vycházel program československých agrárníků, který prosazoval v hospodářské politice ochranu domácí zemědělské produkce a podporu jejího vývozu. V sociální dimenzi tento program řešil jednak vztah k někdejšími šlechtickým velkostatkům, které byly stále významnými producenty zemědělských plodin, na druhé straně se snažil citlivě reagovat na skutečnost, že venkov byl významně sociálně diferencován. Zájmy malých rolníků měly v agrární straně hájit organizace typu vesnických družstev, např. „domoviny“, sružené v Ústřední domovině domkářů a malorolníků. Pozemkovou reformu podle zákonů z let 1918–1920 lze považovat také za úspěch agrární strany, neboť znamenala prospěch velkých a středních rolníků na úkor velkostatků.

Program vycházející z agrarismu prosazoval nejen ochranu domácí zemědělské výroby a ochranná cla. Vyvíjel také tlak na vyplácení různých dotací a příplatků, to vše zatěžovalo státní rozpočet a vedlo také k růstu cenové hladiny potravin. Agrarismus byl současně namířen proti městskému obyvatelstvu jako celku a proti jeho námezdně pracujícím složce zvláště.¹⁰ Rolnické strany, které prosazovaly tento program, začaly vznikat ve střední a východní Evropě v letech 1860 až 1910. Tehdy zkomercializované zemědělství, a především světová tržní síla rozložily tradiční venkovskou společnost. Rozvoj železnice a rostoucí vzdělanost usnadnily možnost přechodu na jinou práci. Agrární strany také napomáhaly zřizování záložen, poskytujících rolníkům úvě-

⁷ Přestože se v informacích ze sčítání lidu v roce 1921 pozemková reforma ještě reálně neprojevila, mohla mít vliv na to, k jaké skupině povolání se respondenti hlásili.

⁸ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. 10. Online: <https://ndk.cz/view/uuid:4b38fb40-4935-11e8-afec-005056827e51?page=uuid:bd3c4f0-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 7. 9. 2021].

⁹ Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. století, red. Jan Rychlík – Lukáš Holeček – Michal Pehr, Praha 2015.

¹⁰ Agrarismus, red. J. Rychlík – L. Holeček – M. Pehr (jako pozn. 9).

ry na nutné inovace (nářadí, stroje atd.).¹¹ Mnoho rolnických stran bylo současně stranami nacionalistickými, protože rolníci často pracovali pro velkostatkáře jiných národností. Ve 20. letech 20. století vzniklo také Mezinárodní agrární byro, založené agrárními stranami více zemí, které primárně pracovalo jako informační centrum šířící ideály agrarismu, zároveň zápasilo se socialismem na levé straně a s velkostatkáři na pravé straně politického spektra. Toto historické dění mělo podstatný vliv na ekonomickou strukturu českého venkova v době vzniku Československa.

Inspirativním z možných postupů směřujících k syntéze je **regionální studium**. Region je chápán jako část celku disponující stejnými nebo podobnými znaky.¹² Při hodnocení ekonomické struktury venkovských periferních oblastí Česka jsme si jako příklad vybraly území při hranicích Plzeňského a Jihočeského kraje, kde provádíme svůj výzkum. Toto území spadá do tzv. vnitřních periferií, za něž jsou považována ta území ve vnitrozemí státu, která se hospodářsky nerozvíjejí, ztrácejí obyvatelstvo, demograficky stárnou, mají nižší sociálně-ekonomickou úroveň a horší technickou i sociální infrastrukturu než ostatní části území, mají starý bytový fond a objevují se v nich specifické sociální problémy spojené s exkluzí.¹³ Cílem studie je **analyzovat ekonomickou situaci na českém venkově v roce 1921**, tedy před 100 lety. Využíváme k tomu dostupná detailní data ze sčítání lidu v roce 1921, kdy jedním ze zjišťovaných údajů bylo povolání respondentů. Tato studie bude také podkladem pro disertační práci, jejímž hlavním cílem je analyzovat současné podnikání na venkově, jeho problémy a přednosti, a v jejímž rámci budou porovnány a analyzovány změny ve venkovském prostoru, které se udály za posledních sto let. Právě k tomu účelu využíváme detailní výzkum ekonomických aktivit, založený na analýze povolání. Sčítání obyvatel považujeme za důležitý zdroj informací nejen o obyvatelstvu, ale také o ekonomických aktivitách v konkrétním území v jednotlivých letech.

Datové zdroje pro výzkum. Na území dnešní České republiky se soupisy obyvatel či vybraných skupin obyvatelstva uskutečnily již ve středověku. V historii sloužilo sčítání obyvatel především k vojenským a daňovým účelům. Zpočátku zahrnovalo sčítání pouze část populace, především bojeschopné muže.¹⁴ Počínaje rokem 1869 začalo období tzv. „moderního sčítání“, vyznačující se dodržováním hlavních zásad vyláčených mezinárodními statistickými kongresy a zpracovávaných na podkladě konkrétní zákonné normy. Na sčítání lidu v Rakousku-Uhersku pak navazují sčítání v době první republiky a postupně i další sčítání lidu prováděná až do dnešní doby. Mezi lety

---

¹¹ Agrarismus, in: Sociologická encyklopedie, online: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Agrarismus> [cit. 15. 9. 2021].

¹² Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011, s. 13.

¹³ Jiří MUSIL – Jan MÜLLER, Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze, *Sociologický časopis* 44, 2008, s. 321–348.

¹⁴ Pavel HORTIG, Obyvatelstvo se u nás sčítá čtvrt tisíciletí, in: *Statistika & My: Magazín českého statistického úřadu* 9, 2019, č. 10–11, s. 22–27.

2014–2020 vznikl projekt *Moderní zpřístupnění historických pramenů* v rámci přeshraniční spolupráce Česká republika-Svobodný stát Bavorsko pro platformu *Porta fontium*. Projekt realizují Státní oblastní archiv v Plzni a Generální ředitelství státních bavorských archivů v Mnichově a znovu spojuje v minulosti násilně roztržené archivní fondy do jednoho virtuálního celku. Pomocí rozsáhlé digitalizace je dnes možné virtuálně prohlížet matriky, kroniky, listiny a typáře, fotografie, úřední knihy, periodika, seznamy lázeňských hostů, přihlášky k pobytu a archivované materiály ze sčítání lidu.¹⁵ Ze sčítání lidu je možné dohledávat sčítací listy online (formou digitalizátů) pro celý Plzeňský kraj a tento zdroj byl mj. využit v tomto výzkumu pro obce na periferii Plzeňského kraje. Pro výzkum obcí v Jihočeském kraji byla využita aplikace Digitální archiv SOA v Třeboni. Jedná se o aplikaci, která badatelům podobně zpřístupňuje on-line digitalizované materiály a sbírky Státního oblastního archivu v Třeboni a Státních okresních archivů Jihočeského kraje.¹⁶ Opět je možné dohledat jednotlivé sčítací listy pro zvolené obce.

Pro hodnocení ekonomické aktivity obyvatel ve venkovském prostoru ve 20. letech 20. století konkrétně využíváme **Sčítání lidu datované k 15. únoru 1921**. O každé sčítané osobě zahrnovalo 19 údajů (resp. řádek na sčítacím listu; pro analýzu v následujícím využíváme především položky 14 a 15 a dále 16 a 17, 18 a 19):

1. Řadové číslo
2. Příjmení
3. Jméno
4. Příbuzenský nebo jiný poměr k majiteli bytu
5. Pohlaví
6. Rodinný stav
7. Rodný den, měsíc a rok
8. Rodiště (rodná obec, okres, země)
9. Od kdy bydlí zapsaná osoba v obci
10. Domovská příslušnost aneb státní příslušnost
11. Národnost (mateřský jazyk)
12. Náboženské vyznání
13. Znalost čtení a psaní
14. Druh povolání
15. Postavení v povolání
16. Bližší označení závodu, v němž se povolání vykonává
17. Měla zapsaná osoba 16. července 1914 nějaké výdělečné povolání
18. Druh povolání 16. července 1914
19. Postavení v povolání 16. července 1914

---

¹⁵ <https://www.portafontium.eu/?language=cs> [cit. 23. 5. 2021].

¹⁶ <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Začátky statistiky povolání obyvatelstva vychází z **konskripčního patentu z 25. října 1804**. „*Obyvatelé v povolání činní byli tehdy děleni do 6 skupin: 1. duchovenstvo, 2. šlechta, 3. úředníci a honorace, 4. měšťané, živnostníci a umělci, 5. sedláci, 6. domkáři, baráčníci a lidé s rozličným, ale určitým zaměstnáním.*“¹⁷ Tedy se sledovalo spíše rozvrstvení obyvatelstva na stavy, sledování povolání pro národní hospodářství nejdůležitější (zemědělství, průmysl, řemesla a obchod) bylo dlouho zanedbáváno. Důraz byl více kladen na hodnost a úřad než na výdělečnou činnost manuální. Při **sčítání lidu z 23. března 1857** mělo být předmětem šetření „*hodnost, úřad, výdělek nebo jiný pramen obživy*“ a podle instrukce se mělo zapisovat do příslušné rubriky povolání, resp. zaměstnání tak, aby každého obyvatele bylo možné zařadit do jedné z 17 kategorií:

1. duchovní všech náboženských vyznání;
2. úředníci civilní, státní, fondoví, obecní a soukromí, rovněž penzisté;
3. vojsko a úředníci vojenští bez rozdílu, jsou-li v činné službě čili nic;
4. spisovatelé, umělci, soukromí učenci;
5. advokáti, notáři, veřejní agenti i s personálem;
6. osoby služby zdravotní;
7. majitelé půdy a dolů i s nájemci;
8. majitelé domů a rentiéři (Žijící z kapitálu);
9. továrníci a živnostníci;
10. obchodníci;
11. plavci a rybáři;
12. pomocní dělníci v zemědělství, lesnictví, lovu a hornictví;
13. pomocní dělníci v továrnách a živnostech;
14. pomocní dělníci v obchodě;
15. jiní služebníci všeho druhu;
16. nádeníci;
17. všechny osoby do předcházejících kategorií nepříslušné, dále ženy, děti a chovanci osob předcházejících kategorií.

Mnohem více byla tedy členěna povolání svobodná než zaměstnání tzv. produktivní.

Při **sčítání lidu z 31. prosince 1869** byl kromě druhu povolání zjišťován také způsob zaměstnání, resp. postavení v povolání. Sčítací archy obsahovaly dvě položky, jež byly nadepsány a) úřad, druh obživy, živnost, b) poměr pracovní nebo služební. Obyvatelstvo bylo podle povolání nebo zaměstnání rozřazováno do 56 kategorií:

1. duchovní;
2. aktivní úředníci, sluhové a ostatní zřizenci veřejné služby;
3. aktivní vojsko;
4. učitelé;

---

¹⁷ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. XI.

5. studující;
  6. spisovatelé;
  7. umělci;
  8. advokáti a notáři;
  9. osoby sanitní služby:
    - a) lékaři, b) ranhojiči, c) porodní asistentky, d) lékárníci, e) ostatní;
  10. zemědělství a lesnictví:
    - a) majitelé, b) nájemci, c) úředníci, d) stálí služebníci, e) nádeníci;
  11. lov a rybářství;
  12. hornictví a hutnictví: a) majitelé, b) nájemci, c) úředníci, d) dělníci a nádeníci
  13. průmysl, a to:
    - I. Živnosti stavební a umělecké;
    - II. průmysl kovů, kamene a dřeva;
    - III. výroba chemikálií, potravin a výrobků tabáčních;
    - IV. průmysl textilní;
    - V. průmysl kožní¹⁸, papírový¹⁹ a ostatní živnosti produktivní;
    - VI. Živnosti neproduktivní;
- ve všech těchto skupinách se rozlišovali
- a) samostatní, podnikatelé, b) úředníci, c) dělníci;
  14. obchod: a) samostatní podnikatelé, b) úředníci, c) dělníci;
  15. doprava: a) samostatní podnikatelé, b) úředníci, c) dělníci;
  16. ústavy peněžní a úvěrové (úředníci, služebníci a dělníci dohromady);
  17. majitelé domů a rentiéři;
  18. služebníci k osobním službám;
  19. osoby bez určitého zaměstnání:
    - a) starší, b) mladší 14 let s rozlišením pohlaví v obou skupinách.

Neproduktivními živnostmi byly ty živnosti, které sice byly podrobeny dani výdělkové, ale nevyráběly předměty pro obchod ani se obchodem nezabývaly, tedy např. hostinští, holiči, zprostředkovatelé služeb apod. Do 18. kategorie se počítalo domácí služebnictvo a osoby najaté k určitým službám (topiči, čističi).²⁰

Sčítání lidu v roce 1880 nevybočilo ze směrnic daných předchozím sčítáním, povolání, zaměstnání nebo výdělek byly zjišťovány tímž způsobem jako dříve. Novinkou bylo, že vedle hlavního povolání se zjišťoval také „*případný vedlejší výdělek*“. Šetření se v tomto případě omezilo na dotaz, byl-li v zemědělství, v živnostech nebo v obchodě. Výsledky sčítání lidu z hlediska hodnocení povolání však byly čás-

---

¹⁸ Dnes kožedělný průmysl.

¹⁹ Dnes papírenský průmysl.

²⁰ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8).

tečně znehodnoceny tím, že z nádeníků byla utvořena samostatná skupina a nepočítali se do odvětví, kde pracovali. Dále došlo ke spojení živností průmyslových, rozdělených v předchozím sčítání lidu do 6 skupin. Doprava byla naopak rozdělena na dopravu na suchu a dopravu po vodě. Také byla vytvořena samostatná skupina penzistů. Po těchto změnách mělo schéma klasifikace povolání z roku 1880 následující podobu:

1. osoby duchovního stavu všech vyznání;
2. aktivní úředníci ve službě dvorní, státní, zemské, okresní a obecní;
3. aktivní vojsko;
4. učitelstvo;
5. spisovatelé a redaktoři;
6. herci, tanečníci, hudebníci, pěvci;
7. malíři a sochaři;
8. architekti, civilní inženýři, geometři;
9. advokáti a notáři;
10. vyšší služba zdravotní;
11. nižší služba zdravotní;
12. aktivní sluhové ve službě dvorní, státní, zemské, okresní a obecní;
13. četnictvo, stráž bezpečnostní, finanční a jiné orgány veřejné služby dozorců a strážní;
14. zemědělství a lesnictví“ a) vlastníci, b) nájemci a koloni;
15. rybářství mořské;
16. hornictví a hutnictví;
17. průmysl a živnosti (malé i velké podniky);
18. obchod (velkoobchod i maloobchod);
19. peněžní a úvěrní ústavy, bankéři;
20. doprava osobní i nákladní na suchu;
21. doprava osobní i nákladní po vodě;
22. majitelé domů a rentiéři;
23. penzisté;
24. ústavy vychovávací a vyučovací (sirotčince);
25. ústavy dobročinné a humanitní;
26. služebnictvo nebydlící u službodárce;
27. nádeníci se střídavým zaměstnáním;
28. osoby neznámé činnosti výdělečné.

Všechny ostatní osoby byly při zpracování zařazeny podle povolání svého živatele. Klasifikace povolání se tak vztahovala na veškeré obyvatelstvo.

Historického významu nabylo ve statistice povolání **sčítání lidu z roku 1890**. Statistika povolání byla zpracována nově. Klasifikace povolání byla roztržena nejprve na třídy, dále ve skupiny a skupiny pak na druhy. Touto podrobnou klasifikací bylo umožněno srovnání s předcházejícími sčítáními. Zjišťoval se druh hlavního povolání

(u všech osob starších 14 let) a postavení v hlavním povolání (poměr majetkový, služební nebo pracovní). Podobně se postupovalo i v následujících sčítáních lidu v letech 1900 a 1910. Obě kategorie, druh povolání a postavení v hlavním povolání, byly zjišťovány i v prvním československém sčítání lidu v roce 1921. Povolání bylo definováno jako trvalé zaměstnání člověka, z něhož získává výdělek nebo důchod a vytváří si tak životní postavení. Povolání je rozříděno dle tříd, skupin a druhů. Přehled klasifikace povolání do tříd a skupin v ČSR v roce 1921 podává tab. 1.

Tab. 1. Přehled československé klasifikace povolání v roce 1921

Třída	Skupina	Název třídy a skupiny
A.	Zemědělství, lesnictví a rybářství	
	I.	Zemědělství, zahradnictví a chov zvířat
	II.	Lesnictví, myslivost, rybářství, rybníkářství
B.	Průmysl a živnosti	
	III.	Hornictví a hutnictví
	IV.	Zpracování kovů
	V.	Průmysl strojů, nástrojů a přístrojů
	VI.	Průmysl kamene a zemin
	VII.	Průmysl sklářský
	VIII.	Průmysl chemický
	IX.	Plynárny, vodárny, elektrárny
	X.	Průmysl dřevařský
	XI.	Průmysl papírenský
	XII.	Průmysl kožní
	XIII.	Průmysl polygrafický a umělecký
	XV.	Průmysl textilní
	XVI.	Živnosti úpravnické
	XVII.	Průmysl potravin a poživatin
	XVIII.	Živnosti stavební

Třída	Skupina	Název třídy a skupiny
C.	Obchod, peněžnictví a doprava	
	XX.	Obchod se zbožím
	XXI.	Živnost hostinská a výčepnická
	XXII.	Pomocné živnosti obchodní
	XXIII.	Peněžnictví
	XXV.	Železnice a jiné dráhy
	XXIV.	Pošta, telegraf a telefon
	XXVI.	Ostatní doprava a pomocné živnosti dopravní
D.	Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko	
	XXVII.	Státní a jiná veřejná správa
	XXIX.	Ostatní veřejná služba a svobodná povolání
	XXX.	Vojsko
E.	Samostatně vykonávané domácí služby, námezdné práce střídavého druhu, jiná povolání, bez povolání a bez údaje povolání	
	XXXI.	Samostatně vykonávané domácí služby a námezdné práce střídavého druhu
	XXXII.	Osoby žijící z rent a podpor
	XXXIII.	Chovanci ústavů a žáci připravující se k svému povolání
	XXXIV.	Ostatní povolání a bez údaje povolání

Zdroj: Povolání obyvatelstva. Část 4. Československá republika. Praha 1927. Čtvrtá část přináší kromě úhrnných dat za republiku analytickou část, která popisuje způsob zjišťování povolání a postavení v povolání ve sčítáních v rámci Rakousko-Uherska, vč. klasifikaci povolání při sčítání r. 1869 a analyticky zpracovává data o povolání, postavení v povolání a změně povolání.

V návrhu, jak vyplnit jednotlivé sloupce, bylo tehdy zdůrazněno, že se zapisuje ten druh povolání, na němž se zakládá „*životní postavení sčítané osoby anebo z něhož pochází její výdělek nebo důchod úplně nebo z největší části*“.²¹ Osobní zaměstnání nesmělo být zaměňováno se závodem nebo ústavem, v němž dotyčná osoba pracovala; čalouník v železárně byl označen jako čalouník ne jako dělník v železárně, bednář nebo kočí v pivovare jako bednář nebo kočí, nikoliv jako pivovarský dělník.

²¹ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. III.

Všeobecná označení jako dělník, disponent, kupec, nádeník, továrník, úředník atd. neměla být užívána. Osoby bez výdělečné činnosti udávaly, z čeho žijí: majitel domu, rentiér, penzista, výměnkář, chovanec chudobince. Ve sloupci postavení v povolání se udávalo, jaké postavení osoba ve svém povolání má, zda je samostatná (vlastník, majitel domu nebo závodu), anebo je v pracovním, služebním, námezdním nebo úředním poměru. Například osoby zaměstnané v zemědělství byly uváděny jako samostatný rolník, nájemce, správce nebo úředník, dále byl rozlišován šafař, dojič, krmič, čeledín, poklasný apod. U osob zaměstnaných v průmyslu a živnostech, obchodu nebo v dopravě, bylo uvedeno, je-li majitelem živnosti nebo závodu, kočovným živnostníkem, podomním obchodníkem, ředitelem, úředníkem, prokuristou, továrním dělníkem, tovaryšem, učedníkem, nádeníkem atd.

Veřejní úředníci a vojenské osoby měli uvést svoji služební hodnost. Člen rodiny, jehož hlavním zaměstnáním byla pomoc při práci jiného rodinného příslušníka, uváděl postavení v povolání jako učedník, tovaryš nebo dělník. Když nebylo možné uvést přesné označení, zapisovalo se „*pomáhá za mzdu*“ nebo jen „*pomáhá*“, když mzdu nedostával. Vedení domácnosti se nepokládalo za pomoc v povolání, označovalo se slovy „*vede domácnost*“. U osob starších 14 let, u nichž se nedalo uvést povolání, se zapisovalo, čím se zaměstnávají – „*středoškolský žák*“, „*výpomoc při vedení domácnosti*“. U dětí mladších 14 let se do sloupců druh povolání a postavení v povolání zapisovala nula.

Podobně jako ve sčítání lidu v roce 1910 byla v prvním československém sčítání lidu zařazena otázka na „*bližší označení závodu (podniku, úřadu), v němž se hlavní povolání vykonávalo*“. Účelem této otázky byla jednak kontrola odpovědí, týkajících se povolání a postavení v něm, jednak tato informace měla být základem pro sčítání závodů, ke kterému ale později už nedošlo.

Důležitou sociální otázkou byla změna povolání, zejména přechod od zaměstnání zemědělských k průmyslovým, resp. obchodním, nebo obráceně od průmyslových živností k zemědělství. Proto se zjišťovalo také druh a postavení v hlavním povolání, jež sčítaná osoba měla před první světovou, přesně 16. července 1914. Nejprve byla položena otázka 17, zda měla sčítaná osoba dne 16. července 1914 nějaké „*výdělečné povolání*“, na kterou se odpovídalo jednoznačně „*ano*“ nebo „*ne*“. Zněla-li odpověď „*ano*“, měla sčítaná osoba vyplnit sloupce 18 a 19 „*druh povolání*“ a „*postavení v povolání*“ obdobným způsobem jako sloupce 14 a 15. Oproti posledním sčítání lidu rakousko-uherským nebyla v roce 1921 zjišťována vedlejší výdělečná činnost.

Z rakousko-uherských sčítání byl zachován způsob třídění povolání jako ve sčítání lidu 1890 a pozdějších, klasifikace povolání bylo pouze doplňována. A tato kontinuita umožňuje zjišťovat časové změny v ekonomické struktuře obyvatelstva od roku 1890 až do roku 1921. V československé klasifikaci povolání (tab. 1) byly zcela převzaty první tři třídy, třída čtvrtá byla rozdělena na dvě, a to D. státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko a E. ostatní povolání, dále členěné na samostatné

vykonávané domácí služby, námezdné práce střídavého druhu, jiná povolání, bez povolání a bez údaje povolání.

Třídy povolání se dále rozčleňovaly na skupiny a ty pak na druhy. „*Rakouská klasifikace povolání z r. 1890 rozlišovala celkem 173 druhů v 29 skupinách. Při sčítáních následujících se toto schéma rozšiřovalo, takže r. 1910 byla povolání rozdělena již v 31 skupin a 197 druhů. Ještě mnohem bohatší bylo schéma uherské, jež r. 1910 mělo 336 druhů a u nich kromě toho ještě 38 pododdělení, takže ve skutečnosti bylo 374 zvláštních druhů. Schéma československé vycházelo z dřívějších sčítání lidu rakouských, jen se zvětšil počet skupin na 34 a druhů na 243.*“²² Rozdělení do tříd a skupin při prvním československém sčítání lidu ukazuje tab. 1. V třídě A. rozeznávalo rakouské schéma tři skupiny: I. zemědělství, II. lesnictví a jeho vedlejší produkty (resp. zaměstnání) a III. rybníkářství, uherské schéma pak čtyři skupiny: I. zemědělství a zahradnictví, II. lesnictví a myslivost, výrobu dřevěného uhlí, III. chov včel, bourců a ryb a IV. rybníkářství. Jelikož v Československé republice bylo rybníkářství jako hlavní povolání v té době méně rozšířeno, bylo při sčítání lidu z roku 1921 rybníkářství sloučeno s lesnictvím a myslivostí v jednu skupinu.

Ve skupině I. byly v Rakousku roku 1890 a 1900 rozlišeny druhy zemědělství, zahradnictví (umělecké a obchodní) a chov i žír zvířat, byl-li provozován mimo zemědělský závod. V zemědělství byli odlišeni také nájemci a koloni od vlastníků zemědělských závodů. V roce 1910 byly tyto druhy sloučeny v jeden – zemědělství, od něj jako zvláštní druh povolání bylo odděleno vinařství. Při sčítání v roce 1921 byla zemědělská povolání klasifikována do čtyř druhů: 1. zemědělství, 2. vinařství, 3. zahradnictví, sadařství, ovocné školky a semenářství a 4. chov a žír zvířat.²³

Skupina II. „*Lesnictví, myslivost, rybníkářství*“ byla v rakouské statistice rozdělena ve 3 druhy: 1. lesnictví s myslivostí, 2. v těžbu vedlejších produktů lesnických a 3. v dobývání rašeliny. V klasifikaci povolání při sčítání lidu 1921 bylo vytvořeno pět druhů: 1. lesnictví a lesní školky, 2. vedlejší produkty lesnické (kořenářství, pálení dřevěného uhlí apod.), 3. myslivost, 4. vrbovny a 5. rybníkářství a rybníkářství. Myslivost byla tedy oddělena od lesnictví, jako zvláštní druh povolání bylo utvořeno pěstění vrbového proutí („vrbovny“). Dobývání rašeliny nebylo zařazeno do této skupiny, ale do hornictví, tedy do třídy B.

Do třídy B. průmysl a živnosti se počítalo v rakouské statistice v r. 1890 (a 1900) 15 skupin, roku 1910 bylo toto rozdělení změněno na 14 skupin. Dvě skupiny průmyslu kovů (železa s ocelí a ostatních kovů) byly sloučeny v jednu skupinu zpracování kovů. Průmysl nápojů a požívatin byl sloučen s průmyslem potravin a dále byla vytvořena nová skupina „*z centrál pro osvětlování, zásobování vodou, dodávání a přenos*

²² Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. VII. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:b9cd09c0-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

²³ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. VII. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:b9cd09c0-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

síly“. V klasifikaci povolání z r. 1921 bylo odděleno sklářství od průmyslu kamene a zemín, průmysl kožní od papírnického a živnosti úpravnické od průmyslu oděvníckého, takže v třídě B. průmyslu a živnosti bylo při prvním československém sčítání v roce 1921 17 skupin.²⁴

Tyto skupiny zahrnovaly celkem 149 druhů. Oproti klasifikacím povolání ze sčítání v době Rakousko-uherské monarchie docházelo k přesunům některých druhů do jiných skupin nebo k vyčleňování nových druhům, ale do úrovně skupin lze většinou porovnávat a popisovat změny v čase. Významné změny byly pak provedeny v klasifikaci živností stavebních. Z původního rakouského schématu přešly do československé klasifikace jen tři druhy: a) zednictví, b) sklenářství a c) malířství pokojů s natěračstvím, lakýrnictvím a štukatérstvím. Od tesařství bylo odděleno pokrývačství. Další druh rakouského schématu, který obsahoval různorodé živnosti, byl v československém schématu rozdělen ve čtyř skupin: a) dlaždičství, asfaltérství a studnařství, b) instalatérství plynovodů a vodovodů, c) cídění bytových zařízení, veřejných budov atd. a d) čištění stok, žump a metařství. Vzájemně nesrovnatelné jsou poslední dva druhy stavebních živností, protože jednotlivá povolání sem náležející byla zařazována jednou do druhu prvního, jindy do druhého. Zahrnují podnikatele staveb, architektky a stavitele, geometry, kulturní a civilní techniky, stavby a práce inženýrské.

Třetí třída v československé klasifikaci byla rozdělena nejprve ve dvě podtřídy: 1. obchod a peněžnictví, 2. doprava. Dále bylo proto nutno oddělit od sebe pomocné živnosti obchodní a dopravní, které v rakouské klasifikaci byly spojeny v jedné skupině. Vyloučena byla z této třídy skupina samostatně vykonávaných domácích služeb a námezdních prací střídavého druhu, byla přesunuta do třídy E.

Obchod a peněžnictví se rozděluje v klasifikaci do 4 skupin: 1. obchod se zbožím, ten odpovídá skupině schématu rakouského, 2. hostinství a výčepnictví, které v rakouské statistice z let 1890 a 1900 bylo zahrnováno do průmyslu nápojů, 3. pomocné živnosti obchodní a 4. peněžnictví, tvořící od počátku samostatnou skupinu v klasifikaci rakouské. V československé klasifikaci povolání ve skupině *XX. Obchod se zbožím* bylo tříděno do 22 druhů. Velký rozvoj obchodu na podkladě kolektivním vedl při tvorbě československé klasifikace povolání k jeho odloučení od ostatního obchodu a utvoření 4 druhů nových. Bylo tím však z velké části ztíženo srovnávání posledních dat v jednotlivých druzích obchodu s výsledky předcházejících sčítání lidu. Složení skupiny 2. živnost hostinská a výčepnická ze čtyř druhů vcelku odpovídá rakouské klasifikaci. 3. Pomocné živnosti obchodní skládaly se v rakouské klasifikaci ze dvou: a) zprostředkování obchodů, služeb a míst, a b) z vlastních pomocných živností obchodních (jako měření, balení, vážení atd.). V československé klasifikaci byl utvořen kromě předešlých ještě nový druh povolání informační, patentní, revizní, poplatkové kanceláře, detektivní ústavy apod. a kromě toho ze skupiny peněžnictví byla sem převedena jako 4. druh skladiště. Čtvrtá skupina Peněžnictví obsahovala původně v ra-

²⁴ Uváděný jako kožní.

kouské klasifikaci tři druhy, v československé statistice se vzrostla na pět druhů: peněžní ústavy byly rozděleny ve dva druhy: a) banky, b) spořitelny a záložny; soukromé pojišťovny byly odděleny od pojišťoven veřejných. V dopravě rozeznávala rakouská klasifikace až do r. 1900 dvě skupiny: 1. dopravu po zemi, 2. dopravu po vodě, a kromě toho dva druhy pomocných živností dopravních, spojených v jednu skupinu s pomocnými živnostmi obchodními. R. 1910 byly z dopravy pozemní vyňaty železnice a povýšeny na zvláštní skupinu povolání, ostatní doprava po souši byla pak sloučena v jednu skupinu s dopravou po vodě. V československé klasifikaci se pro dopravu vytvořily tři skupiny *XXV. Železnice a jiné dráhy, XXIV. Pošta, telegraf a telefon a XXVI. Ostatní doprava a pomocné živnosti dopravní.*

Železnice a jiné dráhy tvořily dva druhy 1. Dráhy hlavní a místní (nevyjímaje drah místních s pohonem elektrickým) a 2. Dráhy pouliční a lanové, jakož i jiné dráhy drobné (s pohonem elektrickým nebo parním). Do dvou druhů se třídily i povolání skupiny pošta, telegraf a telefon, a to na službu poštovní, telegrafní a telefonní a na poštu jízdní. Skupinu ostatní doprava a pomocné živnosti dopravní tvořil konglomerát šesti druhů dosti nesourodých povolání od speditérství a dopravy zboží po zemi, dopravu, dopravu po vodě, vzduchoplavbu, až po kategorie posluhové a nosiči a pohřbívání. Oba poslední druhy pomocných živností dopravních byly převzaty beze změny z klasifikace rakouské.

Ve třídě čtvrté D. Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko bylo vojsko postaveno zvláště nejen jako samostatná skupina, nýbrž i jako zvláštní pododdělení této třídy. V podskupině Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání byly v československé klasifikaci tři skupiny *XXVII. Státní a jiná veřejná správa, XXVIII. Školství a výchova a XXIX. Ostatní veřejná služba a svobodná povolání.* S rakouským schématem nebyly v československé klasifikaci stejné žádné skupiny. Státní a jiná veřejná správa obsahovala pět druhů povolání: 1. Státní správu, 2. Správu zemskou a okresní, 3. Správu obecní, 4. Jinou službu veřejnou a 5. Službu strážní a četnickou. Ve skupině *XXVIII. Školství a výchova* bylo zařazeno také pět druhů povolání: školství národní, školství střední a odborné, školství vysoké, knihovny, vědecké ústavy, umělecké sbírky, archivy atd. a školky a dětské zahrádky. Třetí skupina *XXIX. Ostatní veřejná služba a svobodná povolání* obsahuje kromě čtyř druhů veřejné služby (službu církevní, službu zdravotní, službu zvěrolékařskou a advokáty a notáře) ještě šest druhů svobodných (volných) povolání (malíři a sochaři, spisovatelé, novináři a soukromí učenci, soukromí úředníci, také spolky a jiné korporace, stenografové, písaři a počtaři, soukromé vyučování a vychovávání, herci, hudebníci, zpěváci, tanečníci, personál divadelní, majitelé biografů, divadel, tanečních sál atd.

V páté třídě československé klasifikace povolání s názvem Samostatně vykonávané domácí služby, námezdné práce střídavého druhu, jiná povolání, bez povolání a bez údaje povolání byla vytvořena dvě pododdělení. První pododdělení tvoří jedna skupina ze samostatně vykonávaných domácích služeb a námezdných prací střídavého druhu, v němž se rozeznávají tři druhy: samostatně vykonávané domácí služby, služeb-

né osoby bez místa a námezdné práce střídavého druhu. Druhé pododdělení třídy E obsahuje tři skupiny. První dvě, osoby žijící z rent a podpor a chovanci ústavů a žáci připravující se k svému povolání, odpovídají přesně příslušným skupinám rakouské klasifikace. Do československé klasifikace z nich byly převzaty všechny druhy, avšak s některými obměnami názvů. Jsou to: a) soukromníci (místo domácí páni a rentiéři), b) penzisté, c) výměnkáři, d) almužníci a e) invalidé (místo: osoby žijící z úrazových a starobních apod. rent); z jiné skupiny sem byly přeneseny jako šestý druh „*osoby bez povolání*“. Ve skupině chovanci ústavů a žáci připravující se k svému povolání byl počet druhů rozšířen ze 4, resp. 5 (v roce 1910) na 8 druhů s podrobnějším tříděním ústavů a odlišením žáků škol národních, nebydlících u rodičů. Třetí skupina pododdělení ostatní povolání a bez údaje povolání se značně liší od poslední skupiny schématu rakouského. V československé klasifikaci byla v roce 1921 do této poslední skupiny zařazena kromě osob bez údaje povolání a dělníků a nádeníků bez bližšího označení i povolání „*nízká a společností opovrhovaná*“, jako věštkyně, kejklíři, kočovní hudebníci apod., prostitutky a majitelé nevěstinců, která rakouská klasifikace nechtěla vůbec znát.²⁵ Jako zvláštní druh povolání se zde vyskytují i kočovní cikáni.

Podobně jako převzatá rakouská klasifikace povolání, byl z větší části převzat také způsob třídění postavení v povolání. Osoby v povolání činné byly rozděleny r. 1890 ve 4 kategorie: samostatné úředníky, resp. zřizence, dělníky a nádeníky. V roce 1900 k nim přibyli pomáhající členové rodiny, zařazovaní předtím mezi dělníky, a v roce 1910 i učedníci, počítaní dříve mezi dělnictvo, a nájemci, slučovaní do té doby se samostatnými. Aby bylo možno srovnávat sociální třídy v historických zemích a výsledky sčítání rakouských, byli v československé klasifikaci v roce 1921 obyvatelé v povolání činní opět roztrženi do těchto kategorií. Pouze pomáhající členové rodiny byli zařazeni do zvláštního oddílu.

Při sčítání lidu z 15. února 1921 bylo zjišťováno hlavní povolání, k zaměstnáním vedlejším přihlíženo nebylo. V návodu, jak se má vyplňovat sčítací arch, bylo pak hlavní povolání definováno jako ten druh povolání, na němž se zakládá životní postavení sčítané osoby, anebo z něhož pochází její výdělek nebo důchod buď úplně, nebo z největší části.

V aktivním nebo v pasivním poměru k povolání byl považován každý člověk, tedy všichni obyvatelé byli „*příslušní k nějakému povolání*“. Podle toho, zdali člověk sám vydělával svojí prací nebo zdali byl vydržován z práce jiných, se všechno obyvatelstvo rozdělo na dvě velké skupiny: a) vydělávající, b) nevydělávající.

Ti, kteří činností v určitém povolání vydělávali živobytí pro sebe a členy své domácnosti, se nazývali „*výdělečně činní*“. Z výdělečně činných byla vyjmuta jako zvláštní kategorie domácí služebnictvo. To žilo v domácnosti svého zaměstnavatele a vykonávalo práce, kterých bylo třeba k udržení a chodu domácnosti. Ti, kdo konali domácí služby jako zvláštní samostatné povolání, ale nežili v domácnosti zaměstnava-

²⁵ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. 63.

tele, nýbrž měli sami vlastní domácnost, počítali se mezi výdělečně činné (skupina „samostatně vykonávaných domácích služeb“).

Obyvatelé, kteří výdělečně nepracovali, byli zařazeni do kategorií „samostatně bez povolání“ (osoby, které žijí ze jmění, z rent, penzí nebo podpor a mající vlastní domácnost) nebo „obyvatelé zdržení na čas od svého povolání a žijící v ústavech“ (vojáci,²⁶ vězni, trestanci, chovanci polepšoven, pak mládež, připravující se k svému povolání mimo domov a žijící buď v ústavech, nebo v soukromých domácnostech cizích osob²⁷). Pro ostatní nevydělávající (nevydělávající příslušníky domácností osob výdělečně činných, samostatně bez povolání a studenty) se používal společný název „příslušníci bez vlastního povolání“.

Mezi výdělečně činnými a příslušníky bez vlastního povolání nebyla však přesná hranice. Mezi výdělečnou činností a úplnou neúčastí na jakékoli hospodářské činnosti bylo mnoho přechodných stupňů. Statistika si vypomohla například vytvořením pojmu pomáhající členové rodiny²⁸, kteří se jako zvláštní kategorie vedle „výdělečně činných“ a domácího služebnictva se počítali mezi obyvatelstvo vydělávající.

Z dat ze sčítání lze rozlišit **6 kategorií obyvatelstva**.²⁹

1. výdělečně činní;
2. pomáhající členové rodiny;
3. samostatní bez povolání;
4. zdržené na čas od povolání a připravující se k povolání (mimo domov);
5. příslušníci bez vlastního povolání;
6. domácí služebníci.

Výdělečně činné osoby, pomáhající členové rodiny a domácí služebnictvo bylo zahrnuto dohromady pod pojem „obyvatelstvo vydělávající“, ostatní osoby byly obyvatelstvem nevydělávajícím. Dále byly spojeny skupiny obyvatelstva výdělečně činní, pomáhající členové rodiny, samostatní bez povolání a obyvatelé zdržení od svého povolání i připravující se k povolání mimo domov ve společnou kategorii „v povolání činných“. V analytické části byla využita tato souhrnná členění – vydělávající obyvatelstvo, v povolání činní bez údaje povolání a obyvatelstvo nevydělávající (pod názvem „nikoli vydělávající“), dále kategorie obyvatel v povolání činní a obyvatel v povolání nečinní (pod názvem „nikoli v povolání činní“).

---

²⁶ Kromě vojenských gážístů.

²⁷ Nepatrná část dospělých studentů, hlavně cizinců, měla domácnost vlastní.

²⁸ Pojem „*pomáhajících členů rodiny*“ je neurčitý, protože pomoc ve výdělečné činnosti mohla být různé intenzity a nebylo vždy jasno, zda se jedná o pravidelnou výpomoc. Členové rodiny tak byli zařazeni buď mezi „*pomáhající členy rodiny*“ anebo mezi „*příslušníky bez vlastního povolání*“.

²⁹ K nim pak přistupují ještě ti samostatní, kteří při sčítání neudali své povolání a u nichž není známo, jsou-li výdělečně činní či samostatní bez povolání.

Celkové výsledky sčítání lidu z 15. února 1921

Povolání obyvatel Československé republiky a zájmových regionů. Podle výsledků sčítání lidu z 15. února 1921 žilo v celé Republice československé 13 613 172 obyvatel. Nejvíce obyvatel žilo v Čechách – 6 670 582. Na Moravě pak žilo 2 662 884 obyvatel a ve Slezsku 672 268. Dohromady v historických zemích Čech, Moravy a Slezska (československého) bylo sečteno 10 005 734 obyvatel. Na Slovensku žilo podle sčítání 3 000 870 obyvatel a na Podkarpatské Rusi 606 568. Rozdělení obyvatelstva celé Republiky československé podle výsledků sčítání lidu z 15. února 1921 do kategorií podle ekonomické aktivity ukazuje tab. 2.

Tab. 2. Rozdělení obyvatelstva Republiky československé podle ekonomické aktivity na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921.

Poměr k povolání	absolutně	na 1 000 obyv.
výdělečně činní	5 022 818	369
pomáhající členové rodiny	650 976	47,8
samostatní bez povolání	589 675	43,3
zdržení od povolání a připravující se k povolání	235 664	17,3
příslušníci bez vlastního povolání	6 901 124	507
domácí služebníci	197 404	14,5
v povolání činní bez údaje povolání	15 511	1,1
vydělávající	5 871 198	431,3
v povolání činní bez údaje povolání	15 511	1,1
nikoli vydělávající	7 726 463	567,6
v povolání činní	6 514 644	478,5
nikoli v povolání činní	7 098 528	521,5
všech k povolání příslušných úhrnem	13 613 172	1 000,0

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Na 1000 obyvatel vydělávajících připadalo 1316 obyvatel, kteří byli ekonomicky neaktivní. Roku 1910 bylo vydělávajících v Rakousku 52,3 %. Nápadný rozdíl

mezi statistikou rakouskou z roku 1910 a statistikou československou z roku 1921 se vysvětluje hlavně různým zařazováním žen zemědělců, které se účastnily při polních pracích.³⁰ Jelikož kolísání mezi pomocnou činností a pouhou příslušností bez vlastního povolání se vyskytuje ve většině případů u žen, rozčleňujeme podle výdělečné činnosti a poměru k povolání obě pohlaví odděleně; výsledky jsou obsaženy v tab. 3.

Tab. 3. Muži a ženy v Republice československé podle poměru k povolání (na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921).

Poměr k povolání	Muži		Ženy	
	absol.	z 1 000	absol.	z 1 000
výdělečně činní	3 754 352	572,3	1 268 466	179,8
pomáhající členové rodiny	405 095	61,8	245 881	34,9
samostatní bez povolání	184 419	28,1	405 256	57,5
zdržení od povolání a připravující se k povolání	196 125	29,9	39 539	5,6
příslušníci bez vlastního povolání	2 010 515	306,5	4 890 609	693,3
domácí služebníci	3 780	0,6	193 624	27,4
v povolání činní bez údaje povolání	5 217	0,8	10 294	1,5
vydělávající	4 163 227	634,7	1 707 971	242,1
v povolání činní bez údaje povolání	5 217	0,8	10 294	1,5
nikoli vydělávající	2 391 059	364,5	5 335 404	756,4
v povolání činní	4 545 208	692,9	1 969 436	279,3
nikoli v povolání činní	2 014 295	307,1	5 084 233	720,7
k povolání příslušní úhrnem	6 559 503	1 000,0	7 053 669	1 000,0

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

³⁰ Již v Rakousku byla praxe nejednotná; roku 1910 byly počítány většinou mezi pomáhající členy rodiny, kdežto roku 1900 byly ženy podle údajů ve sčítacích arších označovány jako spolujitelky a byly zařazeny mezi samostatné zemědělce. Při sčítání lidu 1921 byla v návodu ke sčítání věta „*Vedení domácnosti nepokládá se za pomoc a povolání, nybrž budiž vyznačeno slovy „vede domácnost“*“.

Tab. 4. Obyvatelstvo zemí podle poměru k povolání na 1000 obyvatel (na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921).

Poměr k povolání	Čechy	Morava	Slezsko	Čechy, Morava a Slezsko dohromady
výdělečně činní	402,8	372,8	382,2	393,9
pomáhající členové rodiny	35,5	48,9	20,6	38,1
samostatní bez povolání	51,4	47,5	46,4	50,0
zdržení od povolání a připravující se k povolání	18,0	18,7	13,4	17,9
příslušníci bez vlastního povolání	476,4	495,9	520,8	484,5
domácí služebníci	14,7	15,3	15,8	15,0
v povolání činní bez údaje povolání	1,2	0,9	0,8	1,1
vydělávající	453,0	437,0	418,6	446,5
v povolání činní bez údaje povolání	1,2	0,9	0,8	1,1
nikoli vydělávající	545,8	562,1	580,6	552,4
v povolání činní	508,9	488,8	453,4	500,5
nikoli v povolání činní	491,1	511,2	536,6	499,5

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

V celém státě bylo mezi muži 57,2 % obyvatel výdělečně činných, mezi ženami pouze 18,0 %. Pokud připočteme pomáhající členy rodiny a domácí služebnictvo, pak vydělávajících mužů bylo 63,5 % a žen 24,2 %. Ve skutečnosti však bylo procento vydělávajících žen o něco vyšší vzhledem k tomu, že žen pomáhajících v zemědělství, obchodě nebo v řemesle bylo mnohem více, než bylo zapsáno ve sčítacích arších.³¹ Samostatných bez povolání bylo mezi ženami jen o málo více než mezi muži. Výpomocné práce v domácnosti byly obstarávány častěji domácím služebnictvem – ženami, mužů bylo mezi domácími služebníky jen nepatrný počet.

Poměr mezi jednotlivými kategoriemi obyvatelstva, zejména pak mezi obyvatelstvem vydělávajícím a nevýdělavajícím nebo obyvatelstvem v povolání činným a nikoli v povolání činným byl v jednotlivých zemích nebo krajích republiky různý.

³¹ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Tab. 4. ukazuje zastoupení obyvatel jednotlivých zemí Československé republiky podle poměru k povolání.

Při studiu tab. 4 a pramenů upoutají pozornost především velké rozdíly v sociální struktuře obyvatel mezi historickými zeměmi (Čechy, Morava, Slezsko) a Slovenskem s Podkarpatskou Rusí. „V historických zemích bylo poměrně více výdělečně činných, samostatných bez vlastního povolání a také domácího služebnictva, na Slovensku a v Podkarpatské Rusi bylo mnohem vyšší procento příslušníků bez vlastního povolání i pomáhajících členů rodiny. Obyvatelů na výdělečné činnosti nezúčastněných bylo v Čechách a na Moravě výrazně méně než na Slovensku, na Slovensku pak mnohem méně než na Podkarpatské Rusi. Na 1000 vydělávajících připadá na výdělečné činnosti nezúčastněných v Čechách 1 205, na Moravě 1 286, ve Slezsku 1 387, v zemích historických úhrnně pak 1 237, na Slovensku 1 513, v Podkarpatské Rusi 1 868.“³²

Vezmeme-li pouze výdělečně činné bez pomáhajících členů rodiny a bez domácích služebníků, jsou rozdíly mezi zeměmi ještě výraznější: v Čechách bylo 40,3 % výdělečně činných, ve Slezsku 38,2 % a na Moravě 37,3 %, zatímco na Slovensku bylo jen 30,8 % a na Podkarpatské Rusi pouze 26,8 % výdělečně činných.

I uvnitř jednotlivých zemí jsou velké diference. Pozorování omezíme jen na dva obvody obchodních a živnostenských komor,³³ obvody obchodní a živnostenské komory v Českých Budějovicích a v Plzni, dále za město Plzeň a zbytek plzeňského obvodu, vzhledem k výzkumu v periferním území při hranicích obou regionů. Příslušná data jsou obsažena v tab. 5.

V obou obvodech obchodních a živnostenských komor v Plzni a Českých Budějovicích bylo málo výdělečně činných – 36 %, z českých i moravských obvodů nejméně. Naopak pomáhajících členů rodiny bylo více, především v českobudějovickém obvodu (6,6 %), v plzeňském obvodu se výrazně lišilo město Plzeň (0,3 %) a venkovský zbytek obvodu (5,6 %). Což je pochopitelné, protože výpomoc členů rodiny při výdělečné činnosti se vyskytovala nejčastěji v zemědělství.

V rozšíření domácího služebnictva byly rozdíly mezi obvody obchodních a živnostenských komor celkem menší, přesto venkov v plzeňském obvodu a českobudějovický obvod měl zastoupení nejnižší – 0,9 % resp. 1,1 %. Naopak město Plzeň mělo vysoké zastoupení domácího služebnictva (2,2 %).

Samostatní bez povolání zahrnovali sice obyvatele rozmanitých a nestejných sociálních poměrů, ale bylo charakteristické, že v zemích historických se vyskytovali dvakrát čteněji než ve východní části republiky. Poměrně vysoké procento jich bylo také v obvodu obchodní a živnostenské komory českobudějovické (7,3 %). V plzeň-

³² Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. 4. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bd2842b0-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

³³ V publikovaných tabelárních přehledech jsou data za obvody obchodní a živnostenské komory a za velkoměsta s více než 100.000 obyv. (Prahu, Brno, Plzeň a Mor. Ostravu).

ském obvodu byl opět velký rozdíl mezi městem Plzeň (10,0 %) a venkovskou částí obvodu (6,8 %).

Méně než polovinu veškerého obyvatelstva tvořili příslušníci bez vlastního povolání v obvodu českobudějovickém (49,3 %), naopak v plzeňském obvodu tvořila tato skupina více než polovinu obyvatel (50,9 %), opět s rozdílem mezi městem Plzeň (46,5 %) a venkovskou částí obvodu (51,5 %). Rozdělení obyvatelstva podle jeho poměru k povolání je ovšem v úzké souvislosti s rozvrstvením obyvatel podle věku, čím vyšší je zastoupení dětí, tím vyšší bude také procento příslušníků bez vlastního povolání. Nicméně shoda zde není úplná, protože kromě přirozeného věku působí na vztah obyvatelstva k povolání také poměry sociální.

Tab. 5. Obyvatelstvo Plzeňska a Českobudějovicka dle poměru k povolání na 1000 obyvatel (na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921).

Obchodní a živnostenská komora	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
České Budějovice	360,1	61,5	73,4	492,9	12,1	433,7	495,0
Plzeň	359,2	49,0	71,7	509,2	10,9	419,1	479,9
město Plzeň	408,8	2,9	100,3	465,3	22,7	434,4	512,0
ostatní obvod	352,0	55,6	67,6	515,5	9,3	416,9	475,2

Pozn.: 1. výdělečně činní, 2. pomáhající členové rodiny, 3. samostatní bez povolání, zdržení od povolání a připravující se k povolání, 4. příslušníci bez vlastního povolání, 5. domácí služebníci, 6. vydělávající úhrnem,³⁴ 7. v povolání činní úhrnem.

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Příslušnost k povolání podle tříd. Československá republika byla v roce 1921 státem agrárně průmyslovým, hospodářským rozvrstvením svého obyvatelstva se podobala Německu. Zemědělství spolu s lesnictvím a rybařstvím mělo slabou převahu nad průmyslem vlivem Slovenska a Podkarpatské Rusi. Zemědělská prvovýroba poskytovala obživu 39,6 % obyvatelů, průmysl pak 33,8 % obyvatelů. Celkem příslušelo oběma těmto třídám necelé tři čtvrtiny (73,4 %), všem ostatním povoláním dohromady něco přes čtvrtinu obyvatelstva (26,6 %); z toho 10,7 % obchodu s peněžnictvím a do-

³⁴ Třídění obyvatelstva podle druhů povolání bylo prováděno jen v obvodech žup a zemí, a tudíž počet osob, jež neudaly svého povolání, není znám za obvody komor, osoby bez údaje povolání se počítají do kategorie osob výdělečně činných.

pravou, 4,3 % veřejné správě a volným povoláním, 1,2 % vojsku a 10,5 % ostatním povoláním³⁵.

Vzhledem k tomu, že do páté třídy jsou zařazeni i obyvatelé, kteří nemají žádné výdělečné zaměstnání, je skutečné rozdělení osob vydělávajících jiné. Třídy A a B poskytují zaměstnání celým čtyřem pětinám osob (80,4 %) vydělávajících, a to zemědělství 41,9 %, průmysl 38,5 %; ze zbývajících pětiny připadá na obchod s peněžnictvím a dopravou 11,2 %, na veřejnou správu a volná povolání (bez vojska) 5,4 %.

Uvnitř státu se lišily zastoupením povolání obyvatelstva velmi podstatně jednotlivé kraje i země. Poměr hlavních tříd povolání v zemích a v obvodech obchodních a živnostenských komor ukazují tab. 6 a 7.

Tab. 6. Třídy povolání v zemích československé republiky v roce 1921 (podle příslušnosti k třídě povolání na 1000 obyvatel).

Země	Třída				
	A	B	C	D	E
	Zemědělství, lesnictví a rybařství	Průmysl a živnosti	Obchod, peněžnictví a doprava	Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko	Ostatní povolání a bez povolání
Čechy	296,9	409,9	125,0	59,7	108,5
Morava	386,4	349,7	102,7	54,2	107,0
Slezsko	218,8	507,6	104,9	50,6	118,1
Slovensko	606,1	176,7	76,9	49,3	91,0
Podkarpatská Rus	677,1	105,7	71,3	42,8	103,1
Československá republika úhrnem	395,7	338,0	106,6	55,1	104,6

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Slovensko a Podkarpatská Rus měly ráz zemí zemědělských. V Čechách, na Moravě a ve Slezsku nabylo průmyslové podnikání významného rozvoje, průmysl již nabyl převahy nad zemědělstvím v Čechách (k třídě A příslušelo 29,7 %, k třídě B 41,0 % obyvatel). Ve Slezsku, kde dokonce již absolutní většina obyvatelstva se živila průmyslem (k třídě A příslušelo pouze 21,9 %, k třídě B 50,8 % obyvatel). Pouze na

³⁵ Sčítání lidu v republice Československé (jako pozn. 8), s. 9. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bdb98630-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Moravě zůstávalo o něco více zemědělského obyvatelstva než průmyslového (k třídě A příslušelo 38,6 %, k třídě B 35,0 % obyvatel).

Tab. 7. Třídy povolání v obvodech obchodních a živnostenských komor Plzeň a České Budějovice v roce 1921 (podle příslušnosti k třídě povolání na 1000 obyvatel).

Region	Třída				
	A	B	C	D	E
	Zemědělství, lesnictví a rybářství	Průmysl a živnosti	Obchod, peněžnictví a doprava	Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko	Ostatní povolání a bez povolání
Plzeň	404,3	347,7	88,7	48,5	110,8
město Plzeň	17,9	521,6	218,4	115,8	126,3
ostatní obvod	460,1	322,5	70,0	38,8	108,6
České Budějovice	484,9	274,2	89,5	44,3	107,1
Čechy	296,9	409,9	125,0	59,7	108,5
Československá republika úhrnem	395,7	338,0	106,6	55,1	104,6

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Z obvodů obchodních a živnostenských komor byl v Čechách nejprůmyslovější liberecký region, který bez Královéhradecka měl 53,7 % obyvatelstva průmyslového, a jen 16,4 % obyvatelstva zemědělského. Převážně zemědělský ráz měl plzeňský region (k třídě A příslušelo 40,4 %, k třídě B 34,8 % obyvatel) a zejména českobudějovický region, kde se zemědělství, lesnictvím a rybářstvím živila téměř polovina obyvatelstva (48,5 %). V plzeňském regionu se ve struktuře obyvatel podle tříd povolání projevoval velký rozdíl mezi městem Plzní a ostatním územím obvodu.

S vyšším podílem průmyslu také rostlo procento obyvatel žijících se obchodem a dopravou. Na Slovensku a v Pod karpatské Rusi přináleželo k této třídě povolání jen 7,6 % obyvatel, kdežto v Čechách, na Moravě a ve Slezsku dohromady 11,8 %. Vlivem hlavního města Prahy, v němž se víc než čtvrtina obyvatelstva (26,9 %) živila obchodem, peněžnictvím a dopravou, bylo procento obyvatel v Čechách přináležících k této třídě povolání nejvyšší. V plzeňském i českobudějovickém regionu, podobně jako v královohradecké oblasti, přináleželo této třídě méně než 9 % obyvatel, nejméně v českých zemích (plzeňský obvod bez města Plzně jen 7 %).

Eliminujeme-li z čtvrté třídy vojsko, náleželo ke státní a jiné veřejné službě a svobodným povoláním na Slovensku a v Podkarpatské Rusi opět poměrně značně méně obyvatel než v zemích historických (Čechy, Morava a Slezsko). V těchto zemích bylo vyšší procento obyvatel příslušných do této třídy především v obvodech obchodních a živnostenských komor, kde byla hlavní zemská města a kde byl silný průmysl i obchod. Plzeňský a českobudějovický obvod patřil opět k těm s nižším zastoupením. Vojsko bylo poměrně více dislokováno v zemích východních. Více byly zastoupeny ve východní části republiky i samostatně vykonávané domácí služby s námezdními pracemi střídavého druhu. Obyvatelů bez povolání a obyvatelů příslušných k ostatním povoláním bylo v zemích historických o něco více než ve východní části republiky, ale rozdily byly menší a méně určité.

Při posledních dvou sčítáních obyvatelstva živících se povoláním ve třídě A a B v Čechách i na Moravě ubylo. Podíl tříd povolání C až E (obchod, doprava a veřejná služba) stále rostl na účet povolání hospodářské statky produkujících, třídy A a B (tab. 8).

Tab. 8. Třídy povolání v letech 1890–1921 v historických zemích (podle příslušnosti k třídě povolání na 1000 obyvatel).

	A a B				C až E			
	1890	1900	1910	1921	1890	1900	1910	1921
v Čechách	793,0	758,5	733,7	706,8	207,0	241,5	266,3	293,2
na Moravě	817,1	787,9	762,8	736,1	182,9	212,1	237,2	263,9
ve Slezsku	819,3	796,2	754,7	–	180,7	203,8	245,3	–

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Převaha průmyslu nad prvovýrobou zemědělskou (spolu s lesnictvím a rybářstvím) a rychlý vzrůst obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, které se živilo povoláním připadajícím do třídy třetí až páté, bylo výsledkem vývoje od r. 1890 (tab. 9).

Tab. 9. Přírůstek, resp. úbytek obyvatel příslušných ke třídě povolání v Čechách (v %).

	B	C	D	E
1890–1900	12,37	25,29	19,51	30,53
1900–1910	9,58	28,45	23,83	5,15
1910–1921	– 1,70	5,29	9,81	11,67

Zdroj: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 2. Online: <https://ndk.cz/uuid/uuid:bcef3150-a54c-11e8-8b41-005056822549> [cit. 23. 5. 2021].

Metodika

Postup při zpracování dat je přehledně znázorněn na obr. č. 1. Celý postup je sestaven z dílčích částí. K vyhodnocení ekonomické aktivity obyvatel zkoumaného venkovského území jsme zvolily informace ze sčítacích archů ze sčítání lidu z roku 1921. Zkoumáno bylo území ze čtyř soudních okresů. Vybráno bylo 74 venkovských obcí s celkovou rozlohou větší než 362, 42 km² a 27 tisíci obyvateli.

Při provádění výzkumu bylo nutné získat pravdivá a úplná data z důvěryhodného zdroje. Výzkum se opíral o data ze sčítání lidu z roku 1921. Bylo využito digitalizovaných soupisů obyvatel (sčítací archy/listy). Každý sčítací arch byl otevřen v internetové aplikaci a údaje použité pro výzkum byly přepsány do souboru Excel. Pro zjištění ekonomické aktivity obyvatel bylo potřeba získat podrobnější informace především o druhu povolání, postavení v povolání příp. informace o závodu, kde se povolání vykonávalo. Kontrolu dat jsme prováděly podle Historického lexikonu, který je uveřejněn na internetových stránkách Českého statistického úřadu. Na obr. č. 2 je ukázka sčítacího archu, ze kterého se ve výzkumu vycházelo. Sčítací listy byly vyplněny ručně a někdy i s pravopisnými chybami (např. „*sin*“ místo *syn*).

Byly zpracovány vybrané údaje ze sčítacích listů dle jednotlivých obcí. Vybranými údaji byly název obce, pohlaví (muž x žena), druh povolání a postavení v povolání a bližší označení závodu (ne vždy bylo pole vyplněno).

Tato přepsaná data jsme následně pro výzkum upravily. Všechna povolání jsme převedly do mužského rodu z důvodu zjednodušení a sjednocení. Mezi hlavní problémy při zpracování bylo nesjednocení názvu povolání či činnosti. Pro základní rozlišení obyvatel na ekonomicky aktivní a ekonomicky neaktivní jsme využily informace z metodiky využití při sčítání lidu 1921 – poměr k povolání. V analýze pracujeme s počtem obyvatel s povoláním. Za ekonomicky aktivní považujeme výdělečně činné, pomáhající členy rodiny, domácí služebníky a v povolání činné bez údaje povolání. Za ekonomicky neaktivní považujeme zdržené od povolání a připravující se k povolání, příslušníky bez vlastního povolání a samostatné bez povolání.

Podle uvedené metodiky jsou:

žena/muž v domácnosti je ekonomicky neaktivní;

žena/muž (rodinný příslušník) vypomáhá v domácnosti je ekonomicky aktivní a označuje se jako pomáhající člen rodiny;

žena/muž pokud pomáhá v domácnosti a není rodinný příslušník, je domácí služebník a považován za ekonomicky aktivní;

majitel/ka domu je zařazen mezi samostatné bez povolání.

Provedenou analýzou jsme zjistily počet ekonomicky aktivních a ekonomicky neaktivních obyvatel, nejčastější povolání v obcích, krajích a celkem za zkoumané území.

Obr. č. 1. Postup procesu při vytváření odborného článku. – Zdroj: Vlastní zpracování autorek.

Vymezení území. Studie zkoumá území čtyř soudních okresů, které byly datovány v roce 1921. Jedná se oblast, která byla součástí českého venkova Plzeňského a Jihočeského kraje. Na obrázku č. 3 je mapa vybraných venkovských obcí ze čtyř soudních okresů tj. Blatná, Nepomuk, Zbiroh a Rokycany. Rozloha zkoumaného území je tvořena 362, 42 km². Na této rozloze žilo dle sčítacích listů 26 754 osob.

Soudní okres Blatná: Přebudov, Radošice, Starý Smolivec, Nezdřev, Chloumek, Újezd u Kasejovic, Víška, Budislavice, Zámlyní Tisov, Lnářský Málkov, Bělčice, Bezdědovice, Čečelovice, Hornosín, Kocelovice, Lnáře, Předmítř, Kladrubce, Říščův, Mladý Smolivec, Životice, Záhorčice, Kasejovice, Břeží, Kadov a Metly.

Soudní okres Nepomuk: Polánka, Záhoří, Bezděkovec, Tojice, Podhůří, Želvíce, Chlumy, Klášter, Kramolín, Měcholupy, Nekvasovy, Prádlo, Srby, Vrčeň, Železná Huť, Čmelíny, Mileč, Sedliště, Třebčice, Maňovice, Mohelnice a Dvorec.

Obr. č. 2. Vzor sčítacího archu ze sčítání lidu z roku 1921. – Zdroj: Státní okresní archiv Rokycany, fond Okresní úřad Rokycany I, sčítání lidu 1921, Zbiroh čp. 1.
Dostupné také z Porta fontium – Sčítací listy: https://www.portafontium.eu/iipimage/34709818/soap-ro_00002_census-1921-zbiroh-cp001_0020?x=-120&y=-34&w=1297&h=545 [cit. 14. 9. 2021].

Soudní okres Rokycany: Příkosice, Mesno, Mirošov, Bezděkov, Bušovice, Borek, Myt', Trokavec, Kornartice, Nevid, Raková, Smědčice, Veselá, Všenice, Kakejcov, Bušovice-Střápole, Štítov, Sedlecko a Skořice.

Soudní okres Zbiroh: Hradiště, Cekov, Kařez, Líšná, Týček a Zbiroh.

Výsledky výzkumu

Zhodnocení ekonomické aktivity obyvatel ve zvolené oblasti v roce 1921. Ve zkoumané oblasti bylo vybráno 74 venkovských obcí. Dle dat získaných z vlastního výzkumu žilo v těchto zkoumaných obcích při sčítání v roce 1921 26 754 obyvatel. Podle historického lexikonu žilo ve sledovaných obcích 27 037 obyvatel, o 283 obyvatel více než bylo zjištěno. Je proto pravděpodobné, že v digitalizované databázi nejsou dostupné všechny sčítací listy.

Mapa č. 1. Mapa vybraných venkovských obcí ze čtyř soudních okresů. – Zdroj: Vlastní zpracování autorek.

Ze zkoumaného území bylo vybráno nejvíce venkovských obcí v soudním okrese Blatná v Jihočeském kraji, celkem 27 obcí s 8 946 obyvateli (dle vlastního výzkumu ze sčítacích listů), přičemž ekonomicky aktivních bylo 4 165 obyvatel, to je 46,6 %, nejvíce z vybraných soudních okresů. V soudním okrese Nepomuk v Plzeňském kraji

jsme vybraly 22 venkovských obcí s 6 923 obyvateli (dle vlastního výzkumu ze sčítacích listů), přičemž ekonomicky aktivních bylo 2 984, to je 43,1 %. V soudním okrese Rokycany v Plzeňském kraji jsme vybraly 19 venkovských obcí s 7 411 obyvateli (dle vlastního výzkumu ze sčítacích listů), přičemž ekonomicky aktivních bylo 3 177 obyvatel, to je 42,9 %. V soudním okrese Zbiroh v Plzeňském kraji jsme vybraly 6 obcí s 3 474 obyvateli (dle vlastního výzkumu ze sčítacích listů), přičemž ekonomicky aktivních obyvatel bylo 1 443, to je 41,5 %. Tab. 10 uvádí souhrnné informace o počtu zkoumaných obcí, jejich rozloze, rozdílu mezi počtem obyvatel z Historického lexikonu a výzkumem provedeným ze sčítacích listů.

Tab. 10. Souhrnné informace o zkoumaných obcích vybraného území.

Okres	Počet zkoumaných obcí	Rozloha v ha (z Historického lexikonu)	Počet obyvatel celkem (z Historického lexikonu)	Počet obyvatel celkem (ze Sčítacích listů)	Počet obyvatel s povoláním v % (ze Sčítacích listů)	Z toho	
						ženy (v %)	muži (v %)
Blatná	27	12 936	9 015	8 946	46,60	36,40	63,60
Nepomuk	22	9 641	7 025	6 923	43,10	29,10	70,90
Rokycany	19	7 936	7 468	7 411	42,90	32,80	67,20
Zbiroh	6	5 729	3 529	3 474	41,50	33,70	66,30
Celkem	74	36 242	27 037	26 754	44,00	33,30	66,70

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafonium.eu/>, <https://digi.ceskearchivy.cz/> a <https://www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-1869-az-2015> [cit. 23. 5. 2021].

Největší podíl ekonomicky aktivních žen jsme zjistily opět ve vybraných obcích soudního okresu Blatná. Graf 1 znázorňuje podíl ekonomicky aktivních osob a osob ekonomicky neaktivních. Ze sčítání lidu z roku 1921 vyplývá, že ekonomicky aktivních osob ve vybraném území je 44,0 % tj. 11 769 obyvatel.

V souhrnu za vybrané obce bylo zjištěno, že z celkového počtu obyvatel bylo ekonomicky neaktivních 14 985 obyvatel tj. 56,5 %, přičemž největší podíl byl tvořen dětmi a mladistvými – 58,2 %, tj. 8 724 obyvatel, a naopak nejmenší podíl představovaly, které byly bez zaměstnání (81 osob, tj. 0,5 %). Lidé bez zaměstnání v domácnosti představovali ve vybraných obcích 30,9 %. Seniorů, kteří byli bez zaměstnání, představovali 7,7 % z ekonomicky neaktivních obyvatel.

Graf 1. Podíl ekonomicky aktivních osob a osob nikoliv vydělávajících.

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Tab. 11. Souhrnné informace o ekonomicky neaktivních obyvatelích.

Dle zařazení	Celkem
Bez zaměstnání – děti a mladiství	58,2 %
Bez zaměstnání – v domácnosti	30,9 %
Bez zaměstnání – senior	7,7 %
Bez uvedení povolání	2,7 %
Bez zaměstnání	0,5 %
Celkem	100 %

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Ekonomicky aktivní obyvatele jsme zkoumaly vzhledem k příslušnosti k třídám povolání a porovnávaly zkoumané území s ostatními regiony Československé republiky v roce 1921. Zjistily jsme, že ve zkoumané oblasti je významně zastoupena třída A – Zemědělství, lesnictví a rybářství. Ve třídě A bylo zaměstnáno 299,3 obyvatel na 1000 obyvatel (tab. 12) a je podíl ekonomicky aktivních obyvatel pod podílem z celou Československou republikou a ve srovnání s Čechy se jedná o podobné zastoupení této třídy (tab. 6). Nejvíce obyvatel v produktivním věku připadá na třídu E – Ostatní povolání a bez povolání. Důvodem je skutečnost, že do této třídy jsou zařazeny osoby bez povolání, mezi které patří ženy v domácnosti, osoby, samostatně vykonávající domácí služby a osoby vykonávající námezdné práce. Takto zaměstnaných osob bylo

v oblasti nejvíce. V této třídě připadá na 1000 obyvatel 505,8 zaměstnaných a podíl zaměstnaných ve třídě je výrazně nad podílem za celou Československou republikou a ve srovnání s Čechy si stojí také nad podílem (tab. 6). Ve třídě B – Průmysl a živnosti (tab. 12), která vykazuje na 1000 obyvatel, našlo své povolání 141,6 zaměstnaných. V této třídě je podíl ekonomicky aktivních obyvatel pod podílem za celou Československou republikou a ve srovnání s Čechy si stojí také pod podílem (tab. 6). Ve třídě C – Obchod, peněžnictví a doprava bylo zaměstnáno na 1000 obyvatel 31,9 pracujících obyvatel. V porovnání s Československou republikou je opět výrazně pod podílem. Ve třídě D – Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko, kde je na 1000 obyvatel zaměstnáno 21,4 obyvatele ve státní a jiné službě, veřejné službě, svobodném povolání a vojsku.

Tab. 12. Třídy povolání v Československé republice v porovnání se zkoumaným územím v roce 1921 (podle příslušnosti k třídě povolání na 1000 obyvatel).

Země	Třída				
	A	B	C	D	E
	Zemědělství, lesnictví a rybařství	Průmysl a živnosti	Obchod, peněžnictví a doprava	Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko	Ostatní povolání a bez povolání
Zkoumané území	299,3	141,6	31,9	21,4	505,8
Československá republika úhrnem	395,7	338,0	106,6	55,1	104,6

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Ve zkoumaných obcích jsou nejvíce zastoupena povolání z třídy E – Ostatní povolání a bez povolání a z třídy A – Zemědělství, lesnictví a rybařství. Mezi zaměstnanými v zemědělství dominovali muži. Významný podíl tvoří ženy v třídě E – Samostatně vykonávané domácí služby, námezdní práce střídavého druhu, jiná (tab. 13).

Do třídy A, skupiny I. zemědělství, zahradnictví a chov zvířat se ve vybraných soudních okresech řadila s převahou povolání – výpomoc při vedení zemědělství, rolník, domkař, zemědělec či výpomoc při vedení hospodářství. Mezi méně často uváděná povolání v oblasti zemědělství byl včelař, sadař, statkář, ovčák nebo poklasný.

Tab. 13. Rozdělení mužů a žen dle tříd povolání.³⁶

Třída	Dle počtu osob	
	Muži	Ženy
A – Zemědělství, lesnictví a rybářství	3 977	1 076
B – Průmysl a živnosti	2 206	184
C – Obchod, peněžnictví a doprava	453	85
D – Státní a jiná veřejná služba, svobodná povolání a vojsko	266	96
E – Samostatně vykonávané domácí služby, námezdné práce střídavého druhu, jiná povolání, bez povolání a bez údaje povolání	1401	7 137
Celkem	8 303	8 578

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

V následujícím schématu jsou vybrána nejvíce zastoupená povolání ve zkoumaném území v rozdělení na muže a ženy.

Vybrané aspekty ekonomické struktury obyvatel. V literatuře se uvádí, že vnitřní periferie jsou považovány za nerozvíjející se hospodářské území s nižší sociálně-ekonomickou úrovní a horší sociální infrastrukturu.³⁷ Pro hodnocení ekonomické struktury vybraného území při hranicích Plzeňského a Jihočeského kraje jsme se zaměřily na povolání v oblastech, které znamenají zajištění základních služeb pro obyvatelstvo, zdravotnictví, školství, obchod, hostinství a bezpečnost.

Ve zkoumaných obcích připadalo na 1000 obyvatel 0,17 lékařů a 0,17 lékárníků, vybraných obcích na Nepomucku a Zbirožsku nebyl zjištěn žádný lékárník a lékař, ti však mohli provozovat svou praxi v lidnatějších sídlech v okolí. Více bylo ve sledovaných obcích zastoupeno povolání porodní asistentka, na 1000 obyvatel připadala více než jedna porodní asistentka.

³⁶ Ve třídě E – Samostatně vykonávané domácí služby, námezdné práce střídavého druhu, jiná povolání, bez povolání a bez údaje povolání uvádí metodika z roku 1921, že do této třídy se zařazují ekonomicky neaktivní osoby v produktivním věku.

³⁷ J. MUSIL – J. MÜLLER, Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze (jako pozn. 13).

Schéma 1. Nejčastější povolání, která se vyskytují ve zkoumaném území dle mužů a žen.

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Tab. 14. Zastoupená povolání ve zdravotnictví ve vybraných obcích soudních okresů na 1000 obyvatel.

Povolání	Blatná	Nepomuk	Rokycany	Zbiroh	Celkem
Lékařník	0,24	–	0,31	–	0,17
Lékař	0,24	–	0,31	–	0,17
Porodní asistent	0,72	0,67	2,20	0,69	1,10

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Ve školství bylo ve vybraných obcích zaměstnáno 118 učitelů. Na 1000 obyvatel připadalo 10,0 učitelů. Další povolání související se školstvím byly – správce školy, školník, pomocník ve škole nebo vychovatel. Jejich počet na 1000 obyvatel je uveden v tab. 15. Počet osob s povoláním učitel připadá na jednu obec 1,34.

Tab. 15. Zastoupená povolání ve školství ve vybraných obcích soudních okresů na 1000 obyvatel.

Povolání	Blatná	Nepomuk	Rokycany	Zbiroh	Celkem
Správce školy	0,24	–	–	–	0,08
Školník	0,48	–	0,63	–	0,34
Učitel	10,32	7,04	15,42	3,47	10,03
Pomocník ve škole	–	0,67	–	–	0,17
Vychovatel	–	–	0,31	–	0,08

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

V živnosti hostinské a výčepnické připadalo na 1000 obyvatel téměř 6 hostinských, více než jeden kuchař a 0,34 číšníků, jak je uvedeno v tab. 16.

Tab. 16. Zastoupení povolání v živnosti hostinské a výčepnické ve vybraných obcích soudních okresů na 1000 obyvatel.

Povolání	Blatná	Nepomuk	Rokycany	Zbiroh	Celkem
Hostinský	4,80	5,70	7,87	4,85	5,86
Kuchař	0,72	1,01	2,83	1,39	1,44
Číšník	–	–	0,63	1,39	0,34
Pomocník v hostinci	–	–	0,31	–	0,08
Sklepník	–	–	0,31	–	0,08

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Poměrně častá byla povolání v ozbrojených a bezpečnostních sborech (tab. 17). Na tisíc obyvatel vybraného území připadali necelí dva strážníci. Toto povolání se nacházelo celkem ve vybraných zkoumaných obcích 19×.

Tab. 17. Povolání v ozbrojených a bezpečnostních sborech ve vybraných obcích soudních okresů na 1000 obyvatel.

Povolání	Blatná	Nepomuk	Rokycany	Zbiroh	Celkem
Četnictví	0,00	1,01	0,31	0,00	0,34
Četník	1,20	0,00	0,63	0,69	0,68
Dozorce	0,72	1,01	0,63	0,00	0,68
Důstojník	0,00	0,34	0,00	0,00	0,08
Pěšák	0,00	0,00	0,31	0,00	0,08
Rotmistr	0,00	0,34	0,00	0,00	0,08
Strážník	0,96	2,35	0,94	3,47	1,61
Velitel četnické stanice	0,24	0,00	0,00	0,00	0,08
Voják	0,00	0,34	0,00	0,00	0,08

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z <https://www.portafontium.eu/> a <https://digi.ceskesearchivy.cz/> [cit. 23. 5. 2021].

Interpretace výsledků

Výsledky vyplývající z analýzy sčítacích archů z roku 1921 na vybraném vzorku území byly porovnány s výsledky ze sčítání lidu k 15. únoru 1921 za celou Republikou československou. Zemědělství bylo stále nejvýznamnější ekonomickou aktivitou obyvatelstva, jak za regiony Československé republiky, tak za zkoumané území. Podstatný rozdíl byl v průmyslu, kdy ve vybraných obcích byl podíl ekonomických aktivních obyvatel s povoláním v průmyslu výrazně nižší než podíl za celou Československou republiku a také nižší ve srovnání s Čechy.

Při výzkumu bylo využito digitalizovaných soupisů obyvatel. Vliv na výsledky výzkumu měla digitalizovaná databáze, která nemusela obsahovat všechny sčítací listy. V prováděném výzkumu jsme se navíc potýkaly s nečitelností údajů na sčítacích archích, daty zapsanými v jiných sloupcích apod.

Za stěžejní část lze pokládat klasifikaci povolání, při analyzování ekonomické aktivity obyvatel byla povolání rozříděna do tříd a dále do skupin dle Přehledu československé klasifikace v roce 1921 (srov. Tab. 1). Při zařazení povolání do jednotlivých tříd vznikala řada nejasností. Ve sčítacích listech ve sloupci povolání bylo uvedeno například vlastník sedlářství, vlastník pole. Nelze jasně určit, do jaké třídy povolání se se mají tyto osoby zařadit. Při vyhodnocení bylo povolání přidáno do třídy E. Dále

mohou být sporně zařazena povolání hospodář, vrchní inženýr nebo mistr. Do třídy B – Průmysl a živnosti jsme zařadily povolání mistr, řemeslník, tovaryš a učeň, ale tyto pojmy jsou obecné a bez udání dalších informací, je složité jejich zařazení do tříd povolání.

V citovaném výzkumu bylo zjištěno, že u venkovského obyvatelstva převládala zaměstnanecká mentalita nad podnikatelskými přístupy. Osob vedených jako majitel podniku bylo ve vybraném vzorku minimum. Naopak většinou se jednalo o pozice dělníků a zaměstnanců.

Z výzkumu jsme vyhodnotily, že zemědělství bylo v roce 1921 stále významnou ekonomickou aktivitou venkova. Důležitým ukazatelem, díky kterému jsme dospěly k tomuto závěru, byl vysoký podíl osob s povoláním v zemědělství. Nejvíce obyvatel v produktivním věku však náleželo do třídy E – Ostatní povolání a bez povolání.

Československá republika se řadila v roce 1921 mezi agrárně průmyslový stát. Zemědělství mělo slabší převahu nad průmyslem. Bylo zjištěno, že ve zkoumané oblasti byla třída A – Zemědělství, lesnictví a rybářství považována dominantní zastoupení povolání.

Závěr

V souhrnu za vybrané obce bylo zjištěno, že z celkového počtu obyvatel převažovali ekonomicky neaktivní (14 985 obyvatel tj. 56,5 %), přičemž největší podíl představovaly děti a mladiství – 58,2 % a ženy v domácnosti – 30,9 %. Podíl ekonomicky neaktivních seniorů byl 7,7 %. Nejmenší podíl představovaly osoby, které byly bez zaměstnání (81 osob, tj. 0,5 %).

Ekonomicky aktivní obyvatele jsme zkoumaly vzhledem k příslušnosti k třídám povolání a porovnávaly zkoumané území s ostatními regiony Československé republiky v roce 1921. Ve zkoumaných obcích jsou nejvíce zastoupena povolání z třídy E – Ostatní povolání a bez povolání a z třídy A – Zemědělství, lesnictví a rybářství. Ve třídě A bylo zaměstnáno 299,3 obyvatel na 1000 obyvatel (tab. 12) a je podíl ekonomicky aktivních obyvatel pod podílem za celou Československou republikou a ve srovnání s Čechy se jedná o podobné zastoupení této třídy (tab. 6). Ve třídě B – Průmysl a živnosti (tab. 12), která vykazuje, že na 1000 obyvatel našlo své povolání 141,6 obyvatel.

Do třídy A, skupiny I. zemědělství, zahradnictví a chov zvířat se ve vybraných soudních okresech řadila s převahou povolání – výpomoc při vedení zemědělství, rolník, domkař, zemědělec či výpomoc při vedení hospodářství. Mezi méně často uváděná povolání v oblasti zemědělství byl včelař, sadař, statkář, ovčák nebo poklasný.

Pro hodnocení ekonomické struktury vybraného území při hranicích Plzeňského a Jihočeského kraje jsme se zaměřily na povolání v oblastech, které znamenají zajištění základních služeb pro obyvatelstvo, zdravotnictví, školství, obchod, hostinství

a bezpečnost. Ve zkoumaných obcích připadalo na 1000 obyvatel 0,17 lékařů a 0,17 lékárníků, vybraných obcích na Nepomucku a Zbirožsku nebyl zjištěn žádný lékárník a lékař, ti však mohli provozovat svou praxi v populačně větších sídlech v okolí.

Ve školství bylo ve vybraných obcích zaměstnáno 118 učitelů. Na 1000 obyvatel připadalo 10,0 učitelů. V živnosti hostinské a výčepnické připadalo na 1000 obyvatel téměř 6 hostinských, více než jeden kuchař a 0,34 číšníků, jak je uvedeno v tab. 16.

Veronika Vorobljevodá – Marie Novotná

Economic activity of the population: Rural area in the Plzeň and South Bohemian regions

The study examines the territory of four judicial districts, i.e. Blatná, Nepomuk, Zbiroh and Rokycany, which were dated in 1921. It is an area that was part of the Czech countryside of the Plzeň and South Bohemian regions. In the examined area were selected 74 rural municipalities. The area of the studied districts is 362, 42 km². According to the data obtained from our own research, 26,754 inhabitants lived in these surveyed municipalities in the 1921 census. The census of 1921 shows that there are 44.0 % of economically active persons in the selected area, i.e. 11,769 inhabitants. In summary, for selected municipalities, it was found that 14,985 of the total population were economically inactive, i.e. 56.5%, with the largest share being children and adolescents.

We examined the economically active inhabitants with regard to their affiliation to occupational classes and compared the studied area with other regions of the Czechoslovak Republic in 1921.

In the research, we evaluated that agriculture was still a significant economic activity of the countryside. An important indicator that led us to this conclusion was the high proportion of people with a profession in agriculture. However, most people of working age belonged to class E – Other occupations and without occupation.

There was a significant difference in industry, where in selected municipalities the share of economically active population with a profession in industry was significantly lower than the share for the whole Czechoslovak Republic and also lower in comparison with the Czech Republic. In the cited research, it was found that the employment mentality prevailed over entrepreneurial attitudes among the rural population. There were a minimum of persons kept as business owners in the selected sample. On the contrary, most of them were positions of workers and employees.

In the examined municipalities, the occupations from class E – Other occupations and without occupation and from class A – Agriculture, forestry and fishing are the most represented.

To evaluate the economic structure of the selected area near the borders of the Plzeň and South Bohemian regions, we focused on occupations in fields which mean the provision of basic services for the population, health care, education, trade, hospitality and security. There were 0.17 physicians and 0.17 pharmacists per 1,000 inhabitants in the surveyed

municipalities, no pharmacists and physicians were found in selected municipalities in Nepomuk area and Zbiroh area, but they could pursue their practice in larger settlements in the surrounding area.

There were 118 teachers employed in education in selected municipalities. So, there were 10.0 teachers per 1,000 inhabitants. In the inn and tap trade, there were almost 6 innkeepers per 1,000 inhabitants, more than one chef and 0.34 waiters.

Ivan Jakubec*

TRASOVÁNÍ ŘÍŠSKÉ PRŮBĚŽNÉ DÁLNICE VRATISLAV – VÍDEŇ. PŘÍPAD POHOŘELICE

TRACKING OF THE IMPERIAL TRANSIT HIGHWAY
WROCLAW – VIENNA. THE POHOŘELICE CASE

Keywords

Wrocław – Vienna highway
Pohořelice
hunting district
The Protectorate of Bohemia
and Moravia
The Third German Empire

Abstract

The paper is based on the research of so far unknown documents from the German Federal Archives in Berlin dealing with the axis of the imperial (transit) highway Wrocław – Vienna in the vicinity of the South-Moravian village of Pohořelice between 1939–1941/1942.

* Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz. – Příspěvek vznikl v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

Říšské dálnice

Speciálně budované nové silnice výlučně pro automobilovou, zejména dálkovou dopravu, nazývané dnes **dálnicemi** (Autostrada, autostráda, Autobahn, autodráha), se od 20. let 20. století staly symbolem moderní společnosti, její mobility a hybnosti. Až na výjimky tyto dálkové silnice budovaly nová nadregionální spojení. Staly se nedílnou součástí dopravní infrastruktury.

Výstavba dálnic v předválečné Evropě, zejména však v Německu patří mezi frekventovaná témata. Neméně atraktivní je i budování dálniční sítě za druhé světové války na území říše,¹ v menší míře i v Rakousku.²

Obdobně výstavba dálnic v odstoupených pohraničních oblastech (tzv. Sudet) i protektorátní dálnice patří mezi zpracovávaná témata včetně technických parametrů, řešení přechodu údolí, křížení s česko-slovenskou (později protektorátní) dálnicí i hledání artefaktů v trase dálnice.³ Do této konstelace patří i zájem badatelů o nejprve exteriorní (exterritoriale Autobahn), později průběžnou (průchozí) dálnici (Durchgangsautobahn) Vratislav (dobově Breslau) – Vídeň (Wien).⁴ Této dálnici byla před několika lety dokonce věnována výstava.⁵

---

¹ Wolfgang F. JÄGER, *Der Streckenentwurf der Reichsautobahnen 1933 bis 1945. Eine ingenieurtechnische Analyse auf der Grundlage ausgewählter Archivbestände*, Köln 2013; Richard VAHRENKAMP, *German Autobahn 1920–1945. Hafraba visions and mega projects*, Lohmar 2010; Erhard SCHÜTZ – Eckhard GRUBER, *Mythos Reichsautobahn. Bau und Inszenierung der „Straßen des Führers“ 1933–1941*, Berlin 1996; Martin KOMRUMPF, HAFRABA, e. V.: *Deutsche Autobahnplanung 1926–1934*, Bonn 1990.

² Bernd KREUZER, *Schnelle Straßen braucht das Land. Planung und Umsetzung der Autobahnen in Österreich seit dem Zwanziger Jahren, gezeigt am Beispiel Oberösterreich*, Diss. Universität Wien 2007.

³ Pavel ZRNA – Bořek ŽIŽLAVSKÝ, *Chřiby – stopami dálnice*, Buchlov 2016; Václav LÍDL – Tomáš JANDA, *Stavby, kterým doba nepřála. Výstavba dálnic v letech 1938–1950 na území Čech a Moravy*, Praha 2006; Václav LÍDL, *Poslové zapomenuté budoucnosti. Výstavba dálnic v letech 1938–1950 na území Čech a Moravy*, Praha [2003].

⁴ Jiří VYMĚTALÍK, *Německá průběžná dálnice Vratislav – Vídeň a její pracovní zázemí*, Sborník Archivu bezpečnostních složek 14, 2014, s. 153–216; Robert JIRŮŠEK, *Historie nedokončené dálnice Vratislav–Brno–Vídeň*, bakalářská práce Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity Brno 2013; Jakub VESELÝ, *Jižní část německé průchozí dálnice, ročníková práce*, Gymnázium Židlochovice 2014. Dostupné online: <https://docplayer.cz/10528752-Jizni-cast-nemecke-pruchozi-dalnice.html> [cit. 14. 9. 2021]; Ivo VONDROVSKÝ, *Dálnice z roku 1939 v okolí Chebu*, in: *Sborník chebského muzea* 8, 2001, s. 155–165; TÝŽ, *Dálnice z roku 1939 u Liberce*, in: *Fontes Nissae. Prameny Nisy. Regionální historický sborník* 2, 2001, s. 122–138.

⁵ Tomáš JANDA – Naďa URBÁNKOVÁ, *Nedokončená dálnice Vratislav – Brno – Vídeň*. Odborný katalog k výstavě, Brno 2014.

Příspěvek je založen na studiu dosud neznámých dokumentů zejména z provenience německého Spolkového archivu v Berlíně,⁶ konfrontovaný s dokumenty v Rakouském státním archivu ve Vídni.⁷ Stranou nezůstala dobová literatura a periodika, stejně jako současná literatura. Důraz studie je kladen na směřování (vedení) osy říšské dálnice v oblasti Pohořelic na jižní Moravě, respektive, jaké faktory hrály roli při projednávání vedení trasy. Štětávalo se zde několik rovin, a to vojensko-strategická, říšsko-protectorátní, dopravní, technická, hospodářská (zemědělská), honební, ekonomická, sociální, politická, vliv na životní prostředí a estetická (pohled do krajiny). Jednalo se také o zajímavou oblast na „dvojitém“ konci říše, tedy na protectorátně-říšské hranici (protectorátně-dolnorakouské, resp. protectorátní s hranicí župy Niederdonau s částečně „hraniční“ řekou Jihlavou) a nedaleko říšsko(protectorátně)-slovenské hranice. Ani touto studií se daná problematika nevyčerpala.

Tato dálnice hrála významnou úlohu v období po Mnichovu. Stala se součástí Hitlerem požadovaných dohod. Ještě na počátku října 1938 se na meziministerské poradě v Berlíně diskutovalo o vedení říšské dálnice, kdy důvěrně sděloval zástupce úřadu generálního inspektora pro německou silniční dopravu, že se připravuje dálnice, a to ve směru Kladsko (Glatz) – Brno – Vídeň nebo Kladsko – Jihlava – Linec.⁸

Dne 31. října 1938 se uskutečnila rozmluva česko-slovenského vyslance Eduarda Machatého s německým velvyslancem dr. Karl von Ritterem. Hlavním bodem jednání bylo získat stanovisko československé vlády ke stavbě exteritoriální dálnice a k dunajsko-oderskému průplavu.⁹ Rozumělo se „přirozené“ pozitivní stanovisko. Dne 1. listopadu 1938 měl s Hitlerem jednat dr. Fritz Todt, generální inspektor pro německé silnice, o přípravě tranzitní dálnice.¹⁰

⁶ Bundesarchiv Berlin (dále jako BArch), fond R4602/111.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv Wien (dále jako OeStA), Archiv der Republik (dále AdR), fond Reichskommissar für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich (1938–1940), 2615: Reichsautobahn (Allgemeines) (1938–1940), kart. 291. Zde se nalézají informace o problematice vedení dálnice okolo Vídně a o plánech na výstavbu dálnic včetně protectorátu.

⁸ Politisches Archiv – Auswärtiges Amt Berlin (dále jako PA–AA Berlin), fond R 100914, Niederschrift über die Besprechung am 5. Oktober 1938 nachmittags wegen deutsch-tschechoslowakischer Verkehrsfragen (Durchgangsverkehr), s. 6; srov. k tomu tamtéž, fond R 103526, Niederschrift über die Besprechung am 12. Oktober nachmittags wegen deutsch-tschechoslowakischer Verkehrsfragen (insbesondere Durchgangsverkehr), s. 2.

⁹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha (dále jako AMZV), IV. sekce, kart. 464, sl. 5. Konference Mnichov. Delegace – jednání, Provádění mnichovských protokolů – rozhovor vysl. Machatého s Dr. Ritterem. Záznam o návštěvě podepsaného a velvyslance dr. Rittera dne 31. října 1938 v 17 hodin 30 minut.

¹⁰ PA–AA Berlin, fond R 103850, čj. 155/38, Berlin 3. 11. 1938; cituje Akten zur deutschen auswärtigen Politik: 1918–1945 (dále jako ADAP, Serie D (1937–1945), Band IV, Die Nachwirkungen von München: Oktober 1938 – März 1939, Dok. Nr. 103, Aufzeichnung des Gesandten Martius, Berlin 3. 11. 1938, s. 119, Baden-Baden 1951.

O projektu smlouvy o **stavbě německé dálnice Vratislav – Vídeň** sděloval vyslanec Eduard Machatý do Prahy v Politické zprávě z 15. listopadu, že podle Hitlerova projektu je sice dálnice exteritoriální, ale „*výslovně se zachovává čsl. státní výsost nad silnicí*“.¹¹ V zápise z jednání s velvyslancem Machatý uvedl, že si Hitler „*přeje*“, aby byla dohoda hotova během 3–4 dnů.¹² Návrh se stal dokonce rezolutně podmínkou uznání definitivních hranic. Počítalo se zahájením výstavby v lednu 1939.¹³ Koncem roku 1940 měla být dálnice původně hotova (!).¹⁴

Konstrukce **smlouvy mezi Č-SR a Německem** o stavbě a provozu automobilové silnice z 19. listopadu 1938 byla zcela neobvyklá vzhledem k mezinárodním zvyklostem. Článek 2 této smlouvy sice uvedl, že dálnice zůstává součástí státního území Č-SR, ale má charakter Německem opatrované exteritoriální zóny (pozemky ve vlastnictví podniku Reichsautobahnen, RAB) včetně jurisdikce bez časového omezení. Celně a pasově byla spojena s Německem. Státní moc Č-SR tak byla vyloučena a zůstala pouze nominální suverenita.¹⁵ Tento pruh měl být 65 km dlouhý a 40 m široký.¹⁶ Celkově měla tato dálnice měřit cca 320 km.¹⁷

Z hlediska omezení nezávislosti Česko-Slovenska bývá někdy z německého právního výkladu považován za stěžejní nikoliv Mnichov, ale právě smlouva o výstavbě a provozu exteritoriální dálnice Vratislav – Vídeň z 19. listopadu 1938. Údajně však nebyla postížena „*podstata ústavní svrchovanosti*“, přestože exteritoriální zóna měla patřit do německé celní a pasové oblasti včetně vládních oprávnění a pravomoci.¹⁸ Možnost ovlivnit obsah a formu smlouvy ze strany Č-SR byla velmi malá. Podařilo se prosadit jen některé drobné změny, jako např. formulaci do preambule „*za spolupráce*

¹¹ AMZV, PZ Berlín, 15. 11. 1938, č. 1279/38.

¹² AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5, Konference Mnichov. Delegace – jednání, čj. 13 877/38, Zápis o rozmluvě podepsaného s velvyslancem dr. Ritterem dne 15. listopadu v 19 hodin.

¹³ PA-AA Berlín, R 27820, Vermerk, Berlín 23. 12. 1938.

¹⁴ K vedení dálnice na Lanškrounsku srov. Josef BARTOŠ, Nacistický projekt dálnice z Vratislavi do Vídně a Lanškrounsko, Vlastivědný sborník Státního okresního archivu Ústí nad Orlicí 5, 1994, s. 2–11.

¹⁵ AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5, Konference Mnichov. Delegace – jednání, vyjádření oddělení VI-1, Praha, 13. 12. 1938, čj. 170 544/38.

¹⁶ AMZV, VI. sekce, kart. 255, sl. 7, Smlouvy Německo – ČSR. čj. 166 812/38, Úmluva o automobilové silnici Vratislav – Brno – Vídeň 1938, Smlouva mezi Německem a Československem o automobilové silnici Vratislav – Brno – Vídeň. Prováděcí nařízení; tamtéž, čj. 169 322/38, Vertrag zwischen Deutschland und der Tschechoslowakei über den Bau und Betrieb einer Durchgangsautobahn.

¹⁷ J. VYMĚTALÍK, Německá průběžná dálnice (jako pozn. 4), s. 320.

¹⁸ Erhard SPENGLER, Zur Frage des völkerrechtlich-gültigen Zustandekommens der deutsch-tschechoslowakischen Grenzneuregelung von 1938, Berlin (W) 1967, s. 125.

Československé vlády“, v čl. 1 „*prospědnictvím podniku Reichsautobahnen*“, v čl. 2 soudní moc bude moci vykonávat Německo (Říše) až po odevzdání do provozu. Naopak se nepodařilo nahradit v preambuli „*nezávislost*“ termínem „*výsostná práva*“. ¹⁹ O vstupu v platnost smlouvy o stavbě dálnice vzhledem k politickým důvodům (průběh hranic) nebyla podle sdělení německé strany na rozdíl od obvyklého postupu nutná ratifikace. ²⁰

I výstavba dálnic v Německu doznala změn z hlediska filozofie vedení jejich trasy. Na konci 30. let se při pokročilé výstavbě říšských dálnic objevila myšlenka estetického začlenění silnice (dálnice) do krajiny. „*Silnice má zachovávatí ráz krajiny a zdokonalovatí přírodu. Proto musí býti mezi nimi soulad.*“ ²¹ Současně se objevily tendence při stavbě říšských dálnic tendence „návratu k přírodě“ a pojem „inženýrská biologie“ či „biologické inženýrství“, tedy zachovat původní ráz krajiny, zejména lesních porostů. ²² V lednu 1938 bylo při Ústavu pro výzkum půdy (Bodenuntersuchungsanstalt der Reichsnährstandes) v Mnichově zřízeno oddělení pro biologické inženýrství v čele s Arthurem Freiherr von Kruedenerem, lesním odborníkem, kterého jmenoval generální inspektor říšských dálnic generálním poradcem. ²³

Průběžná dálnice se také stala jakousi laboratoří vztahu člověka a artefaktu a krajiny. Po vybudování 3000 km říšských dálnic (prosinec 1938) se překvapivě začala prosazovat tendence stálého (pravidelného) střídání směru dálnice. ²⁴ Právě v úseku dálnice u Jevíčka byla využita metoda prostorové perspektivy (Raumperspektive) pro-

¹⁹ AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5. Konference Mnichov. Delegace – jednání, Čsl. delegace při mezinárodní komisi v Berlíně, Berlín, 21. 11. 1938, čj. 164 161/38.

²⁰ BArch, fond R 43 II, kart. 1498, Nr. 24522, Bl. 37.

²¹ Věra PLIŠKOVÁ, Krajinné řešení silnic podkladem silniční architektury, Silniční obzor 20, 1941, č. 5, s. 65–67.

²² Z. LINHART, Dálnice a lesnictví, Silniční obzor 19, 1940, č. 2, s. 17; Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik. Beiträge einer Tagung zur Geschichte von Raumforschung und Raumplanung, hg. Heinrich Mäding – Wendelin Strubelt, Hannover 2009.

²³ Z. LINHART, Dálnice a lesnictví (jako pozn. 22), s. 18; Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik, hg. H. Mäding – W. Strubelt (jako pozn. 22), s. 118–119.

²⁴ B. KREUZER, Schnelle Straßen (jako pozn. 2), s. 126; Hugo KOESTER, Erfahrungen beim Trassieren von Reichsautobahnen, Die Straße 7, 1940, č. 15/16, s. 317–332; s výstavbou dálnic v protektorátu se setkáme v dobové literatuře: Bernhard GROTHE, Der Stand der Arbeiten an den Autobahnen im Protektorat, Die Straße 7, 1940, č. 19/20, s. 228–229; Rudolf HOFFMANN, Die Autobahnplanung im Raum von Groß-Prag, Die Straße 7, 1940, č. 19/20, s. 230–232; Václav NOSEK, Die Autobahn im Protektorat Böhmen und Mähren, Die Straße 7, 1940, č. 7–8, s. 145–147; nověji o výstavbě v protektorátu v zahraničí: Dietmar KLENKE, Autobahnbau und Naturschutz in Deutschland. Eine Liaison von Nationalpolitik, Landschaftspflege und Motorisierungsvision bis zur ökologischen Wende der siebziger Jahre, in: Politische Zäsuren und gesellschaftlicher Wandel im 20. Jahrhundert. Regionale und vergleichende Perspektiven, hg. Matthias Frese – Michael Prinz, Paderborn 1996, s. 465–498.

sazovaná Ing. Viktorem von Rankem²⁵ a u Černé Hory (Blanensko) a u Brna metoda tzv. klotoidy (Klothoide), spirály, tedy přechodnice mezi úseky s různou křivostí (obloukem), a tedy zasazení do krajiny. Metoda se doporučovala od zakřivení 7 % a více.²⁶ Na stavbě využity nové, dnes bychom řekli ekologicky šetrné a estetické postupy.²⁷ Odpovědný za plánování a vedení stavby této dálnice byl Ing. Hans Lorenz, rodák ze švábského Nördlingen.²⁸ Podařilo se mu prosadit názory Alwina Seiferta, mnichovského rodáka, zahradního architekta,²⁹ Friedricha Schauba, rodáka z Dolních Kounic, zahradního a krajinného architekta³⁰ a jeho poradce Maxe Karla Schwarze, mannheimského rodáka a zahradního a krajinného architekta.³¹

Případ Pohořelice

Výstavbu dálnic v Německu měl na starosti státní podnik říšské dálnice (Reichsautobahnen, dále RAB), resp. generální inspektor pro německé silnice (Generalinspektor für das deutsche Straßenwesen), kterého zastupoval Ing. Dr. Fritz Todt. Vlastní stavbu vřatislavsko-vídeňské dálnice řídilo nejvyšší stavební vedení ve Vřatislavi a Vídni (Oberste Bauleitung Reichsautobahn Breslau a Wien, dále OBR), na území protektorátu pak oddělení v Moravské Třebové (Streckendezernat Mährisch Trübau, přednosta a německý vládní rada Ing. Dr. Hans Lorenz). Toto oddělení tvořily čtyři stavební úřady, a to v Moravské Třebové, Landškrouně, Brně a v Mikulově (Baubteilung Mährisch Trübau, Landskron, Brünn a Nikolsburg, dále BAR).³² V severní i jižní části

---

²⁵ Viktor von RANKE, Raumperspektive, Die Straße 8, 1941, č. 7/8, s. 137–137.

²⁶ Podrobněji srov. W. F. JÄGER, Der Streckenentwurf (jako pozn. 1), s. 127–136.

²⁷ Nejnověji k problematice nacistické krajiny tvorby v protektorátu včetně dálnice jako dopravního a současně estetického momentu srov. Miloš HOŘEJŠ, Pojetí městské zeleně a krajiny tvorby v plánech německých urbanistů a architektů v Protektorátu Čechy a Morava – odborná východiska, praktické realizace, in: Zahradně-architektonická tvorba 20. století v Československu, ed. Roman Zámečník, Brno – Praha, s. 84–103.

²⁸ Online: [https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Lorenz_\(Autobahningenieur\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Lorenz_(Autobahningenieur)) [cit. 14. 9. 2021].

²⁹ Online: https://de.wikipedia.org/wiki/Alwin_Seifert [cit. 7. 2. 2019]; Alwin SEIFERT, Gedanken zur Linienführung der Reichsautobahnen, Die Straße 8, 1941, č. 7/8, s. 130–132; Charlotte REITSAM, Das Konzept der 'bodenständigen Gartenkunst' Alwin Seiferts. Ein völkisch-konservatives Leitbild von Ästhetik in der Landschaftsarchitektur und seine fachliche Rezeption bis heute, Die Gartenkunst, 2001, č. 13, s. 275–303.

³⁰ Online https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Schaub [cit. 14. 9. 2021].

³¹ Online: <http://biographien.kulturimpuls.org/detail.php?id=659> [cit. 14. 9. 2021].

³² Tomáš JANDA – Václav LÍDL, Německá dálnice I. Severní úsek, Praha 2008, s. 8.

této dálnice panoval od roku 1939 čilý stavební ruch, neboť tato dálnice patřila k přednostně budovaným.³³ Nicméně v úseku od Pohořelic na jih nebyla výstavba zahájena ani v roce 1939, 1940, ani 1941 a skončila nedaleko Bratčic. Důvodem byl jednak vysoký stupeň rozestavěnosti jiných částí dálnice, jednak neschválená trasa jejího vedení. Ostatně výstavba dálnic v říši byla až na výjimky ukončena ke dni 30. dubna 1942. Přestože vedení trasy průběžné dálnice Vratislav – Vídeň bylo věnováno dosti pozornosti,³⁴ dosud nebyla známa **dlouhodobá a kolizní jednání ohledně trasy v okolí Pohořelic**. Tato relativně malá oblast způsobila rozkol nejen mezi říšskými institucemi navzájem i mezi říšskými i protektorátními institucemi. „Vyřešení“ paradoxně přineslo zmíněné rozhodnutí o zastavení výstavby dálnic.

Není od věci, že dlouhou dobu neexistovala jednoznačně schválená trasa. Dle aktuálních materiálů Ředitelství silnic a dálnic (ŘSD) i Zásad územního rozvoje (ZÚR) Jihomoravského kraje je trasa už jednoznačná. Naopak původní vedení trasy této dálnice z roku 1939 obcházelo sporné území velkým obloukem západně od Pohořelic a mohlo by se stát základem dokonce i pro současnost.

V řešení sporného vedení trasy se využívaly „civilní“ standardní postupy (služební písemný styk a telefonáty, jednání na různých úrovních, posouzení situace na místě, kartografické pomůcky). Nejvíce asi překvapuje množství zainteresovaných zástupců institucí na jednáních a jejich argumentace. Jedná se zcela, pokud je autorovi známo, o ojedinělý případ projednávání vedení trasy v oblasti protektorátní a říšské hranice, datovaný podle zachovaného archivního materiálu (oficiální dopisy, záznamy z jednání, sumarizace jednání, plánky) od srpna 1940 do konce roku 1941. Zachovaný soubor dokumentů vykazuje však některé mezery ohledně jednání či mapových vyjádření.

Po anšlusu části jižní Moravy získalo Německo údajně část nejlepšího honebního revíru na drobná zvířata (mj. bažanty) střední Evropy, severně od Mikulova. Současně se tam nalézal státní revír s hustým porostem a velkostatky. Říšský mistr lovců Ulrich Scherping uváděl v dopise ze dne 21. srpna 1940 generálnímu inspektorovi pro německé silnice, že státní revír se nalézá u Drnholce a Pohořelic. Vyzvedl svou zásluhu, že hned po přitvření Sudet se zvětšil revír pronájmem několika pozemků a prohlásil ho za státní honební revír. Zejména se jednalo o reprezentativní účely, což říšský ministr výživy a zemědělství Richard Walther Darré schválil. Během uplynulých dvou let byly doplněny provozy a personál (úředníci a pomocné síly). Dálnice se však měla

³³ B. KREUZER, *Schnelle Straßen* (jako pozn. 2), s. 93. V roce 1940 generální inspektor pozval zástupce německého a protektorátního tisku na oficiální obhlídku staveníšť mezi Brnem a Moravskou Třebovou (F. A. FINGER, *Pressefahrt über die Baustellen der Durchgangsbahn im Protektorat*, *Die Straße* 7, 1940, č. 19/20, s. 457).

³⁴ T. JANDA – V. LÍDL, *Německá dálnice I* (jako pozn. 32); Tomáš JANDA – Václav LÍDL, *Německá dálnice II. Jižní úsek*, Praha 2011.

revíru dotknout. Plánovaná trasa dělila revír na dvě části, zejména jeho nejlepší části by byly honebně znehodnoceny. „Nutně“ žádal o změnu trasy, aby se vyhnula revíru.³⁵

Aktová poznámka z 10. října 1940 OBR Wien nás uvádí do centra sporu. Dosud předložené trasy neuspokojovaly lesní úřad v Mikulově. Ten podal stížnost na vedení dálnice v okolí Pohořelic. Na jejím základě se konala porada v OBR ve Vídni. Zastoupení byli za lesní úřad v Mikulově Dr. Ambros, za OBR Wien Dipl.-Ing. Schöllkopf.³⁶ Stížnost se týkala vedení trasy (v dokumentu uvedené jako červená) prostředkem revíru. Jeho de facto zničení bylo uznáno jako „oprávněné“. Proto byla navržena v plánu jiná (v textu označená jako modrá) trasa. Proti tomuto návrhu trasy neměl lesní úřad v Mikulově připomínky a byl s ní srozuměn.³⁷

Radikální ani částečná změna trasy nebyly reálné. Svědčí o tom koncept dopisu z Berlína z 1. listopadu 1940 (bez bližšího uvedení autora či instituce) adresovaný říšskému mistru lovcímu, reagoval na výše zmíněný dopis z 21. srpna 1940. Ohledně požadované změny obsahoval následující sdělení: Není proveditelný odklon nyní, když se severní část dálnice ke státnímu revíru nalézá ve výstavbě. Nicméně je možné vybrat jednu ze tří tras tu, která vedená nejdále severně od revíru se jej „jen dotýká“.³⁸

Zachování kvalitního loveckého revíru přece jen našlo své ochránce mimo loveckou oblast. Spěšný dopis dr. Rohdeho z říšského ministerstva výživy a zemědělství úřadu generálního inspektorova pro německé silnice z 6. listopadu 1940 uváděl, že se zvažuje odchýlení trasy vedené původně přes říšský velkostatek v Pohořelicích. Velkostatek Pohořelice (1339 ha) nebyl jen jedním z nejlepších revírů říše, ale také patřil i ke špičkovým zemědělským producentům: velmi dobrá půda umožňovala vysoké výnosy, které hrály podstatnou roli ve výživě lidu, disponoval skvělým vybavením budovami, strojním zařízením a ostatním inventářem. Statek obsahoval všechny charakteristicky modelu (vzoru) pro zemědělství v oblasti Ostmarky. Vedení dálnice by toto zcela zničilo. Rozdělilo by totiž velkostatek na dvě části – západní část s budovami a východní část se zemědělským provozem a ztrátou asi 30–40 ha nejkvalitnější půdy. Z tohoto důvodu byl požadován přezkum vedení trasy dálnice. Pokud by se nenašlo přijatelné řešení, bylo požadováno přezkoumání původního vedení trasy vedené západně od velkostatku, které bylo nejšetrnější z hlediska zemědělského. Současně měly Pohořelice význam i z hlediska honebního. Tvořily se sousedními revíry státní revír se zvláště cennou honební podstatou, na kterou upozornil říšský mistr lovcí v dopise z 21. srpna 1940. Pokud by vyřízení žádosti činilo obtíže, žádal dr. Rohde před koneč-

³⁵ BArch, fond R4602/111, č. 2673-21, Der Reichsjägermeister adresováno Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen, Berlin 21. 8. 1940, Bl. 2.

³⁶ Německé dokumenty až na výjimky uváděly jen titul a příjmení. Pokud se nejedná o významnější osobnosti, je dohledání křestních jmen téměř vyloučeno.

³⁷ BArch, fond R4602/111, Aktenvermerk, Wien 10. 10. 1940, Bl. 4.

³⁸ BArch, fond R4602/111, čj. 2673-21, Entwurf, adresováno Der Reichsjägermeister, Berlin 1. 11. 1940, Bl. 5.

ným rozhodnutím o posouzení přímo na místě se zainteresovanými stranami, tedy ministerstvem výživy a zemědělství a říšského mistra lovcího. V případě Pohořelic nedošlo k včasnému oficiálnímu sdělení o vedení dálnice.³⁹

Dosavadní jednání nepřinesla jednoznačný výsledek. Svědčí o tom dopis úřadu generálního inspektora pro německé silnice na Štědrý den 1940 do Vídně (OBR) ohledně vedení dálnice u Pohořelic. Z jednání ministerského ředitele Schönlebena (Berlín), říšského mistra lovcího Scherpinga (Berlín) a podsekretáře Dr. V. Burgsdorfa (Praha) vyplynulo: 1) státní honební revír na statku Pohořelice je zcela jedinečný revír drobných zvířat s politickým dosahem. 2) V zájmu dálnice je vzhledem k málo pestré krajině Brnem a Vídní zachovat rytmus spočívající v panoramatu Dolnodunajovických kopců a parkové oblasti Jihlavska. 3) Vzhledem k tomu, že červená a modrá pro říšského mistra lovcího je „nepřijatelná“, navrhuje posun na západ k části lesa Proklatá. 4) V případě posunu trasy na východ vzhledem k několikanásobnému překročení protektorátní hranice by přicházela do úvahy změna hranice. Hranice by probíhala 200 m východně od dálnice, aby mohly být splněny předpisy pro ochranu lesa, krajiny atd. Úřad říšského protektora, resp. jeho brněnská pobočka pro Moravu (Reichsprotektor, Dienststelle für das Land Mähren) si sice vyhradila konečné stanovisko, přesto se podsekretář domníval, že by neměly vzniknout nějaké překážky. Do konečného rozhodnutí nepřicházela v úvahu žádná vytyčování. Plánované vedení dálnice totiž zasahovalo ještě hlouběji revír než modrá trasa.⁴⁰ Ne všechny zachované mapy obsahují veškeré v dokumentech zmíněné trasy stejně jako odpovídající barevné označení. Na mapě č. 1 je uvedeno schéma variantního vedení trasy dálnice ze 17. května 1941.⁴¹

Počátek nového roku 1941 přinesl další a další korespondenci a možné modifikace vedení dálnice. OBR ve Vídní dne 11. ledna 1941 adresovalo dopis generálnímu inspektorovi pro německé silnice ohledně vedení dálnice u Pohořelic. Sdělovalo, že červená trasa procházející těsně okolo statku byla již vedením RAB opuštěna. Přání ministra výživy a zemědělství bylo tedy splněno. Nové vedení trasy dálnice tak měla odpovídat jak statku, tak zemskému lesnímu úřadu z hlediska lovu bažantů.⁴²

Jednání probíhala i v samotném Berlíně, Brně i ve Vídní, jak tom svědčí níže uvedená korespondence. V dopise pověřence pro výstavbu průběžné dálnice z 22. led-

³⁹ BArch, fond R4602/111, čj. 2673-28, Schnellbrief, Der Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft adresováno Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen, Berlín 6. 11. 1940, Bl. 6–7.

⁴⁰ BArch, fond R4602/111, (čj. průklep 2673-36, originál bez čj.), Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen adresováno OBR Wien, Mährisch Trübau 24. 12. 1940, Bl. 12; tamtéž, mapa Lageplan, Strecke 138, podpis 17. 5. 1941.

⁴¹ BArch, fond R4602/111, mapa Lageplan, Strecke 138, podpis 17. 5. 1941.

⁴² BArch, fond R4602/111, Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien adresováno Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen, Berlín 11. 1. 1941, Bl. 37.

na 1940 se uvádělo, že vrchní stavební rada Ing. Hans Lorenz⁴³ v Berlíně jednal se zástupcem říšského mistra lovcího o přeložení dálnice do „české oblasti“, tedy do protektorátu a dálnice by tak vedla podél řeky Jihlavy. V důsledku této trasy by však dálnice vedla v úseku asi šestikilometrovou zátopovou oblastí řeky Jihlavy, což bylo „nepřijatelné“. Právě od úřadu říšské dálnice (RAB) navrhovaná trasa tomuto bránila a chránila revír. Z tohoto důvodu bylo navrženo odmítnout linii z 24. prosince 1940 a při projednávání vedení trasy přizvat k jednání OBR.⁴⁴

Zástupce pobočky úřadu říšského protektora pro Moravu sděloval 17. ledna 1941 Lorenzovi, že podle jeho přání jednal s mistrem lovcím Rademacherem v Brně. Ten měl jednat s okresním mistrem lovcím v Mikulově a dalšími služebními místy. Současně žádal, aby možný přesun vedení dálnice na protektorátní území zatím nezmiňoval.⁴⁵

V aktivě poznámce z 22. ledna 1941 pověřenec pro průběžnou dálnici Lorenz informoval pobočku úřadu říšského protektora pro Moravu, že vše projednal ve Vídni 17. a 18. ledna 1941 s OBR.⁴⁶ Jednání se konala za jeho účasti, dále účasti vrchního stavebního ředitele Rukwieda, Dipl.-Ing. Vogla a Dipl.-Ing. Schöllkopfa (poslední tři z OBR Wien). Lorenz konstatoval, že „základní princip vedení dálnice mezi Brnem a Vídní, které je poněkud fádni, musí zůstat, aby se uplatnily nejsilnější akcenty krajiny v rytmickém střídání“,⁴⁷ tedy mezi Dolnodunajovickými kopci a Pavlovskými vrchy. O tomto panovala shoda mezi úřady generálního inspektora, ORL Wien, říšského mistra lovcího a říšského protektora. Podle ORL je nejlepší modrá linie, kterou odmítl říšský mistr lovcí Scherping. Nejhorší je černě tečkovaná linie, proti níž naopak nevznesl žádnou námitku Scherping. Ta je krajinnově fádni, zemědělsky škodlivá, protože vede úrodnou půdou, z hlediska revíru však bez negativ. Modrá linie kromě zelené je krajinařsky nejlepší. Žlutá linie (nejnověji na mapě ORL červeně) není krajinařsky tolik přitažlivá, zemědělsky se jedná o horší trasu, z hlediska revíru však disponuje jistými přednostmi právě v nivách řeky Jihlavy. Zelená linie (původně černá) vedoucí středem niv řeky Jihlavy, předpokládala změnu protektorátní hranice. Krajinařsky byla hodnocena stejná jako modrá linie a zemědělsky bezproblémová. Křížila jen část revíru Židlochovice

⁴³ Online: [https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Lorenz_\(Autobahningenieur\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Lorenz_(Autobahningenieur)) [cit. 14. 9. 2021].

⁴⁴ BArch, fond R4602/111, Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Der Beauftragter für die Durchgangsaubahn adresováno Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren. Dienststelle für das Land Mähren, Mährisch Trübau 22. 1. 1941, Bl. 38.

⁴⁵ BArch, fond R4602/111, Abschrift, Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren. Dienststelle für das Land Mähren adresováno Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Beauftragter für die Durchgangsaubahn in Mähr. Trübau, Brünn 17. 1. 1941, Bl. 39.

⁴⁶ BArch, fond R4602/111, Aktenvermerk, Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Beauftragter für die Durchgangsaubahn, Mährisch Trübau 22. 1. 1941, Bl. 40–43.

⁴⁷ „Grundprinzip der Linieführung zwischen Brünn und Wien, die in dieser Gegend leicht langweilig werden kann, muß bleiben, die stärksten Akzente der Landschaft zur Geltung bringen und in rhythmischem Wechsel aufeinander folgen zu lassen.“ (BArch (jako pozn. 46), Bl. 40).

v protektorátu. Z hlediska revíru nebyla příliš výhodná. Technicky tato linie předpokládala regulaci řeky Jihlavy a protipovodňové vedení jízdní dráhy, použití mrazuvzdorného materiálu a vybudování náspu o výšce 2,5 m. Hnědá linie vedla přes protektorátní území (vesnice Přibice a Ivaň). Trasu podporovalo OBR Wien. Zatím bylo doporučováno neprojednávat věc s úřadem protektora, byť se týká změny vedení hranice. Technicky byla linie hodnocena jako bezproblémová s poměrně velkým výběžkem na východ. Z hlediska krajiny mělo být zjištěno, zda nezasáhne parkový charakter nivy řeky Jihlavy. Ze zemědělského hlediska představovala linie jisté nevýhody a z hlediska revíru se jako nutné jevílo přezkoumání důsledků. Dokument končil konstatováním, že z hlediska zvážení vzájemných zájmů a konečného vyjasnění vedení dálnice bude nutné na jaře 1941 jednání spojit s místní prohlídkou, které by se měli zúčastnit říšský mistr lovců a zástupci úřadů říšského protektora, generálního inspektora a OBR Wien. Do jednání se tehdy vmísil mírný optimismus na vyřešení sporných variant. Pro lepší orientaci ohledně jednotlivých variant slouží níže následující tab. 1.

Tab. 1. Přehled variant u Pohořelice na základě jednání 17. a 18. ledna 1941 ve Vídni.

Trasa (barva, číslo)	Popis trasy	Klady	Zápory
Černé tečkovaná	Krajinářsky fádňní, vede přes úrodnou půdu	Honebně akceptovatelná	Narušení chovu bažantů
Modrá	Přes revír	Krajinářsky akceptovatelná	Narušení loveckého revíru
Žlutá (později uvedena jako červená)	Obchází oblast západně	Honebně spíše akceptovatelná	Zemědělsky i krajinářsky méně vhodná
Zelená (původně uvedena jako černá)	Přes nivy řeky Jihlavy, zasahovala jen část revíru	Krajinářsky přijatelná, zemědělsky přijatelná	Předpokládala změnu protektorátní hranice, ne příliš vhodná pro lovecký revír, předpoklad regulace řeky Jihlavy a vysoké dodatečné náklady (použití mrazuvzdorného materiálu a stavba náspu)
Hnědá	Přes obce Přibice a Ivaň	Technicky přijatelná	Změna vedení protektorátní hranice, zásah do zemědělské činnosti

Konečně v předjaří, 14. března 1941, se měla uskutečnit **prohlídka trasy u Pohořelic**. Pozvánku s datem 28. února 1941 obdrželi říšský ministr pro výživu a zemědělství, říšský mistr lovců, říšský protektor. Prohlídka byla posunuta na 31. března 1941. Vrchní vládní rada Dr. Fuchs (úřad generálního inspektora) psal 22. března 1941 Lorenzovi, že se nemůže zúčastnit obhlídky, takže posílá své stanovisko písemně. Zelená linie vzhledem k povodni 14. února 1941 podle něj „nepřipadá vůbec v úvahu“. Jednak se to týká obtížných vodohospodářských poměrů, které bude možné eliminovat jen snížením průtoku řeky Jihlavy a výstavbou nádrží, jednak 6 km dálnice by procházelo takovouto oblastí, kde minimálně dvakrát ročně dochází k záplavám. Za výchozí diskuzi považoval modročervenou trasu, která šetří zájmy velkostatku a lov bažantů podstatně neomezuje. Pokud by zájem říše o lov bažantů byl rozhodující, pak připadala v úvahu trasa s obloukem na východ přes protektorát.⁴⁸ Naděje byly spojovány s jarním jednáním.

Ve Zprávě o jednání 31. března 1941 (pravděpodobně se uskutečnila ve Vídni) ohledně vedení dálnice u Pohořelic se uvádělo šest variant.⁴⁹ Současně došlo k rozšíření vyjadřujících se institucí. Úřad generálního inspektora pro německé silnice zastupovali Dr. Fuchs, Lorenz a Freissing; úřad říšského ministra pro výživu a zemědělství Dr. Kadelbach; úřad říšského mistra lovců Vasold; úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě v Praze Weber a zástupce pobočky pro Moravu v Brně Arke; říšskou lesní správu ve Vídni Vasold; plánovací úřad říšského místodržitele v župě Dolní Dunaj Ing. Havranek, Ing. Kolbeck, Dr. Schoof; okresní vedení NSDAP v Mikulově Ant. Sogl; landrát v Mikulově Dr. G. Rittler; říšský vyživovací ústav, zemské společenství sedláků pro oblast Dunaje Dr. Zettl; říšská správa velkostatků, velkostatek Velký Dvůr Hagemann; lesní úřad v Mikulově říšské lesní správy Dr. Ambros; zemské společenství sedláků štábní vedoucí Ernst Adler; OBR Wien Eid, Vogel, Schöllkopf, Friedrich Schaub, Gramm, Ruthart; vrchní landrát v Brně Pretzlik; úřad pro hospodaření s vodou ve Znojmě Dipl.-Ing. Albet Küssl, v textu však označen jako vodohospodářský úřad. Podívejme se nyní na hodnocení jednotlivých (barevných) tras.

Linie 1 (černá) byla RAB charakterizována jako trasa bez náležitého zasazení do krajiny, neboť se ztrácí pohled na Pavlovské vrchy; dále s technicky náročným přechodem řeky Jihlavy a záplavové oblasti a Dyje a jejích záplavových oblastí. Proto musí být tato trasa jako „nepříznivá“ odmítnuta. Naopak podle říšského mistra lovců i podle říšské správy velkostatků byla vhodná pro hon. Zástupce zemského společenstva sedláků zavrhl tuto trasu, neboť se týkala zejména malých provozů, pro něž nemůže být vytvořena žádná náhrada. Landrát odmítl ze stejných důvodů. Okresní vedoucí

⁴⁸ BArch, fond R4602/111, Oberregierungsbaurat Dr. Fuchs adresováno Der Beauftragte für die Durchgangsautobahn, Baurat Lorenz, 22. 3. 1941, Bl. 57.

⁴⁹ BArch, fond R4602/111, Bericht über die Verhandlung am 31. 3. 1941 die Linienführung der Reichsautobahn bei Pohrlitz betreffend, Bl. 59–62.

NSDAP obdobně odmítl tuto trasu kromě z předcházejícího důvodu a také z hlediska politického. Je „neudržitelné“ v blízkosti hranic další oslabení maloročníků. Plánovací úřad říšského místodržitele v župě Dolní Dunaj zavrhl ze stejných důvodů. Varianta 1a (černě přerušovaná) byla zamítnuta RAB z důvodu prodloužení trasy a oslabení „jasného cíle“ trasy. Za nepříznivé bylo označeno překonání řeky Jihlavy. Naopak zástupci úřadu říšského mistra lovcího i velkostatku souhlasili s touto variantou. Zástupce zemského společenstva sedláků zavrhl ze stejných důvodů jako trasu 1, uznal však menší dotčení vinohradů. Zástupci landrátu i NSDAP trasu odmítli, byť je lepší než trasa 1. Plánovací úřad trasu zavrhl, neboť se dotýkala maloročníků, dále z národněpolitických důvodů i špatného vedení trasy. Konečně vodohospodářský úřad konstatoval, že vodohospodářské problémy jsou řešitelné.

Linie 2 (hnědá). Podle RAB bylo vedení trasy dobré, krajinářsky přijatelné kompromis. Bude však nutná výsadba živých plotů a využití lužního lesa. Přechod řeky Jihlavy i Dyje byl označen za vhodný. Říšský mistr lovcí sdělil, že vzhledem k honu je to akceptovatelné. Zástupce velkostatku odkázal na dopis adresovaný generálnímu inspektorovi z 6. listopadu 1940. V případě stavby podle této trasy musí být zabezpečeno udržení provozu příslušnými přejezdy. Ostatní zástupci úřadů a institucí s touto trasou souhlasili.

Linie 3 (modrá a červená). Dle RAB vyhovovala z technického hlediska a krajinářsky byla označena za nejlepší. Říšský mistr lovcí odmítl z lesních a honebních důvodů. Velkostatek chápal trasu jako únosnou. Zástupce za zemské společenstvo sedláků označil tuto trasu z hlediska výživy za nejlepší. Landrát naopak odmítl z honebních důvodů. Okresní vedoucí NSDAP označil trasu s ohledem na zemědělství, krajinu a národněpolitických důvodů za nejpříznivější. Plánovací úřad souhlasil, pokud není proveditelná trasa 2. Vodohospodářský úřad charakterizoval trasu z vodohospodářských důvodů za snesitelnou.

Linie 4 (zelená). Tuto trasu RAB zamítl s ohledem na fakt, že 6 km vede v zátopové oblasti. Říšský mistr lovcí i landrát odmítly ze stejných důvodů jako trasu 3. Zástupce velkostatku a zemského společenstva sedláků neměli námitek. Okresní vedoucí NSDAP a plánovací úřad neměly na této trase zájem. Plánovací úřad odmítl jako „neúnosnou“. Ani úřad říšského protektora nesouhlasil s poukazem na rozdělení revír protektora.

Předposlední, **5. linii** (fialová) RAB odmítl z hlediska technického a z hlediska krajinářského ji označil jako nepříznivou. Říšský mistr lovcí charakterizoval trasu jako únosnou bez ohledu na honební a lesnické zájmy v protektorátu. Velkostatek, zemské společenstvo sedláků, landrát, okresní vedoucí NSDAP a plánovací úřad neměly námitek. Vodohospodářský úřad označil trasu za nepříznivou vzhledem k protnutí inundační oblasti u Mušova. Úřad říšského protektora odmítl z honebních a lesnických důvodů.

Poslední, **6. linii** (žlutá) RAB označil z hlediska technického i krajinářského za lepší než fialovou (5). Ostatní zúčastnění se vyjádřili jako v případě 5. trasy. Situace

tedy opět nepřinesla jednoznačný souhlas pro realizaci některé z navržených variant, byť některé varianty, jako např. fialová měly souhlas většiny zúčastněných. Uvedené varianty přehledně uvádí tab. 2.

Tab. 2. Přehled variant u Pohořelic na základě jednání dne 31. března 1941 ve Vídni (?).

Trasa (číslo, barva)	Popis trasy	Klady	Zápory
1 Černá	Přes záplavovou oblast řeky Jihlavy a přechod řeky Dyje, prodloužení trasy		Krajinářsky, ani technicky nepřijatelná. Předpokládala technická řešení, nebezpečí záplav
1a Černě tečkovaná	Prodloužení trasy	Honebně přijatelná	Složitější překonání řeky Jihlavy, částečné dotčení vnohradů
2 Hnědá	Stavebně i krajinářsky i z hlediska revíru akceptovatelné	Stavebně i krajinářsky i z hlediska revíru akceptovatelné	
3 Modrá a červená	Technicky, krajinářsky, zemědělsky akceptovatelná	Technicky vyhovující, i krajinářsky nejlepší, akceptovatelná i z hlediska zemědělského	Z honebního hlediska nepřijatelná
4 Zelená	Vede přes zátopovou oblast v délce 6 km	Z hlediska zemědělského celkem vyhovuje	Z honebního hlediska nepřijatelná
5 Fialová	Technicky obtížná	Technicky i krajinářsky nepřijatelná	Jen částečně únosná
6 Žlutá	Výhodnější než trasa č. 5	Technicky a krajinářsky lepší než trasa č. 5	

Následující tabulka (tab. 3) sumarizuje postoje zúčastněných institucí a organizací. Možná až překvapuje rozdílnost hodnocení variant ze strany státních (říšských i říšsko-protektorátních) úřadů, správních, politických i odborných zájmů. Žádná varianta nevyhovovala všem požadavkům, ani zúčastněným zástupcům. Optimální se z dnešního pohledu jevila varianta č. 2, 5 (s výjimkou RAB) a 6.

Mapa č. 1. Schéma vedení jednotlivých tras ke dni 17. května 1941. Upraveno podle mapy ke dni 17. května 1941, BArch, fond R4602/111, mapa Lageplan, Strecken 138. Čísla a barvy v mapě odpovídají údajům v tab. 2. – Rekonstrukční mapa autora, kartografické zpracování Ing. Jiří Krejčí.
– Podkladová mapa: Historická ortofotomapa © CENIA.

Tab. 3. Sumarizace vztahu zúčastněných k jednotlivým variantám ze dne 31. března 1941.

	Č. 1		Č. 1a		Č. 2		Č. 3		Č. 4		Č. 5		Č. 6	
	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne
RAB		x		x	x		x			x		x	x	
Říšský mistr lovců	x		x		x			x		x	x			x
Správa velkostatku	x		x			x	x		Bez námitek		Bez námitek		Bez námitek	
Zemské společenstvo sedláků		x		x	x		x		x		Bez námitek		Bez námitek	
Landrát		x		x	x			x		x	Bez námitek		Bez námitek	
Okresní vedení NSDAP		x		x	x		x		Bez zájmu		Bez námitek		Bez námitek	
Plánovací úřad říšského místodržitele v župě Dolní Dunaj		x		x	x		x		Bez zájmu		Bez námitek		Bez námitek	
Vodohospodářský úřad			x		x		x			x		x		x
Úřad říšského protektora										x		x		x

Po uvedeném jednání 31. března 1941 se účastníci opět vyjadřovali ve prospěch té které trasy. OBR ve Vídni sdělovalo dne 7. dubna 1941 úřadu generálního inspektora, že je zásadně pro 3., červenou trasu, která tvoří přirozenou hranici mezi zemědělskou a loveckou oblastí. Souhlasili s ní zástupci zemského společenstva sedláků a okresní vedoucí NSDAP.⁵⁰

Klíčovou postavou byl Ing. Lorenz z úřadu generálního inspektora. Ten psal dne 10. dubna 1941 na ORL do Vídně, že jejich společný návrh na vedení dálnice těsně u statku Velký Dvůr „ještě není zatím jistý“, neboť říšský mistr lovců v Berlíně asi vznese námitku. Proto bude nutné studovat východní trasu v zátopové oblasti. Musela by se však vybudovat hráz (chránící vesnice Příbice a Ivaň) a řeka Jihlava se vrátit do

⁵⁰ BAArch, fond R4602/111, Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien adresováno Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen, Wien 7. 4. 1941, Bl. 63.

svého starého západnějšího koryta a u Ivaně být nově vedena. Jízda lužním lesem s pohledem na vodu by mohla být předností této trasy, avšak s vyšším stavebním nákladem a nutností prověřit most přes Jihlavu a násep z hlediska pohledového.⁵¹ Na konci dubna (29. 4.) 1941 dostal vládní stavební rada Lorenz dopis ohledně hodnocení žluté trasy. Nesměl být přeceňován její vliv na řeku Jihlavu. Při úpravě koryta se zrychlí odtok při povodni a současně nelze očekávat odpor úřadu protektora ohledně rozdělení honebního revíru. OBR se musí držet z technických a krajinářských důvodů modré, resp. červené trasy při jednáních v Berlíně. Pokud by byla překážka blízkost dálnice statku, bude nutné najít východisko mezi červenou a hnědou trasou.⁵² Téměř o měsíc později, 24. května 1941 Lorenz psal do Vídně (OBR), že žlutá trasa bude zkoumána pro případ, že by jiná trasa nebyla průchozí. Nicméně poukázal na problém křížení dálnice s úzkorozchodnou drahou Pohořelice – Vranovice. Současně tím bude dosaženo vedení dálnice přes lužní les a nikoliv podél korun stromů.⁵³

Jednání nebrala konce. **Další projednávání** se uskutečnilo 14. června 1941. Podle Zápisu z tohoto jednání se ho účastnili říšský lovecký úřad (říšský mistr lovců, ministerský ředitel Scherping a zemský lesní mistr Nusslein), říšské ministerstvo pro výživu a zemědělství (vrchní vládní rada Scheunemann a Dr. Nennhaus), říšský úřad pro územní plánování (ministerský rada Dr. Teubert), říšský protektor (vrchní lesní mistr Käveller), zemský úřad pro územní plánování v župě Dolní Dunaj (Dr. Schoof), generální inspektor (vrchní vládní stavební rada Dr. Fuchs, vrchní stavební rada Lorenz, rada Legat) a OBR Wien (Dipl.-Ing. Schöllkopf). Scherping sdělil, že RAB pro-sazovaná trasa 3 (červenomodrá) by zničila revír Pohořelice a apeloval na jeho mimořádný význam pro stát po stránce reprezentativní. Říšský polní maršál se měl vyslovit pro zachování revíru a souhlasil s trasou číslo 2 (hnědá). Scheunemann a Dr. Nennhaus se vyslovili pro návrh ministerstva pro výživu a zemědělství a vyšli vstříc úřadu říšského lovcího a generálního inspektora a neměli námitek proti druhé (hnědé) trase. Dr. Teubert a Dr. Schoof se přiklonili ke stanovisku ministerstva výživy a zemědělství. Dr. Fuchs sumarizoval, že druhá (hnědá) trasa nalezla souhlas u všech zúčastněných a bude rozpracována ve stavebních plánech a doplnil, že dálnice bude opatřena po obou stranách ploty (dostatečně hustými proti zajícům) a statek (lovecký dům) Velký Dvůr bude sice zbořen, ale znovu postaven a pro zabezpečení provozu velkostatku

⁵¹ BArch, fond R4602/111, Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Beauftragter für die Durchgangsautobahn adresováno Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien, Mährisch Trübau 10. 4. 1941, Bl. 64.

⁵² BArch, fond R4602/111, adresováno Regierungsbaureat Lorenz, 29. 4. 1941, Bl. 65.

⁵³ BArch, fond R4602/111, Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Beauftragter für die Durchgangsautobahn adresováno Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien, Mährisch Trübau 24. 5. 1941, Bl. 70–71.

budou vybudovány přechody (nadzemní či podzemní).⁵⁴ Zdálo se, že byl nalezen kompromis ve vedení dálnice v trase hnědé trasy.

Ukázalo se, že shoda byla předčasná. Následující korespondence se týkala **vytyčování trasy přímo v terénu**, zejména v okolí u statku Velký Dvůr. Vrchní lesní úřad v Lobau konstatoval v dopise OBR ve Vídni ze dne 14. října 1941 v souvislosti s vytyčováním trasy, že plán předaný říšským drážním radou Ruthem nesouhlasí s plánem z jednání 14. června 1941; liší se posunutím o 75 m východním směrem. Jménem říšského mistra lovcího vytyčení trasy a provedení stavby vyslovil „rozhodující námitku“ a zdůraznil, že tato trasa je porušením smlouvy a není akceptována vrchním lesním úřadem v Lobau.⁵⁵

V záznamu OBR Wien ze 17. října 1941 Ruthardt uváděl, že 16. října 1941 se uskutečnilo jednání vrchního zemského lesnického mistra s Christianem z vrchního lesního úřadu v Lobau. Při vytyčování trasy bylo zjištěno, že se mapa z jednání v Berlíně (1 : 25 000) neshoduje s vytyčenou trasou. Potvrdil rozdíl 75 m u hájovny statku Velký Dvůr. Vysvětlení rozdílu spočívalo v tom, že v mapě bylo zakresleno přibližné vedení trasy a „modrák“ (kopie) v měřítku 1 : 25 000 nemá správné proporce. Vrchní zemský lesní mistr Christian nepodal námitky proti vytyčování trasy dopisem ze 14. října 1941.⁵⁶

Prosinec 1941 byl opět bohatý na korespondenci mezi jednotlivými aktéry jednání. Werner Willikens, ministr pro výživu a zemědělství, adresoval 3. prosince 1941 dopis úřadu generálního inspektora. V něm uváděl, že ačkoliv došlo při jednání 14. června 1941 k dohodě, nejprve budou muset být prověřeny ostatní trasy a označeny jako „neproveditelné“. Doporučená trasa přecházela několikrát protektorátní hranici, což je z politického hlediska „nežádoucí“. Podepsaný státní tajemník při prověřování na místě zjistil obtíže, spočívající ve vedení trasy číslo 2. Velkostatek byl označen jako vzorový příklad pro Ostmarku. Současně by utrpěl revír. Počítalo se se zahraničními loveckými návštěvami. Zachování revíru jako vzorového příkladu považoval za nutné a doporučoval nyní kromě hnědé spíše fialovou (č. 5). Technické obtíže nepovažoval za „nepřekonatelné“.⁵⁷ Ministr pak ještě v polovině prosince, 16. prosince 1941, požádal OBR Wien o podrobné vyjádření námitek proti trase fialové (č. 5).⁵⁸

⁵⁴ BArch, fond R4602/111, Niederschrift über die Besprechung vom 14. 6. 1941 zur Klärung der RAB – Linienführung bei Pohlitz, 16. 6. 1941, Bl. 83–85.

⁵⁵ BArch, fond R4602/111, Abschrift, Oberforstamt Lobau (Staatsjagdrevier) adresováno Oberste Bauleitung Wien der Reichsautobahnen, Wien 14. 10. 1941, Bl. 91a.

⁵⁶ BArch, fond R4602/111, Vermerk, Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien, Wien 17. 10. 1941, Bl. 91a.

⁵⁷ BArch, fond R4602/111, Der Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft adresováno Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Reichsautobahnen, Berlin 3. 12. 1941, Bl. 86.

⁵⁸ BArch, fond R4602/111, sine, Berlin 16. 12. 1941, Bl. 87.

Říšský mistr lovcí (Scherping) opakoval v dopise ze dne 12. prosince 1941 generálnímu inspektorovi důvody, proč byl proti trase 2. V případě trasy č. 2 upozorňoval na rozdělení revíru na dvě části. Plédoval za trasu č. 5 a požadoval přezkum, neboť OBR Wien se vyjadřovalo proti této trase z technických a krajinářských důvodů.⁵⁹

OBR Wien 17. prosince 1941 sdělovalo generálnímu inspektorovi, že na základě shody při jednání 16. června 1941 v Berlíně, že OBR (oddělení zeměměřičtví) provedlo vytyčení daného úseku. Vrchní lesnický úřad z „rakouského“ Lobau nově uváděl, že říšský mistr lovcí za žádných podmínek nedal souhlas vytyčené trase, neboť se neshoduje s hnědou trasou, kterou 14. června odsouhlasil. Vytyčená trasa (hnědá) se až na výjimky shoduje s červenou (oblouk dříve 4000 m, nyní 5000 m). Navrhovalo se jednání s říšským mistrem lovcím, aby námitku vůči vytyčené trase stáhl.⁶⁰

Lesní úřad v Lobau (Christian) sděloval OBR Wien dne 12. prosince 1941, že říšský mistr lovcí Scherping navštívil Velký Dvůr a pověřil ho, aby sdělil, že ze strany říšského mistra lovcího „za žádných okolností“ nedojde k souhlasu se stavbou vytyčené trasy, neboť tato se nekryje s „hnědou“, která byla všemi odsouhlasena v Berlíně 14. června 1941 a podá námitku ministru pro výživu a zemědělství. Se zelenou trasou souhlasil říšský mistr lovcí a ministr výživy a zemědělství i říšský místodržitel v župě Dolní Dunaj. Plánovaná pochůzka trasy na 18. prosince 1941 se tak stala „bezpředmětná“.⁶¹

Na konci roku 1941 jakoby se pomyslně debata uzavřela. OBR Wien adresovalo dopis na Silvestra 1941 úřadu generálního inspektora. Konstatovalo, že pro odmítnutí fialové trasy mělo OBR Wien následujících pět důvodů: Fialová trasa posunuje dálnici více na východ a je podmíněna vedením mezi vesnicemi Přibice a Ivaň. Naproti tomu hnědá trasa je asi o 1 km delší. Jižně od Ivaň musí být překročena řeka Jihlava s jejím zátopovým územím a bude nutné k odtoku vybudovat stavby v délce asi 1,5 km. Fialová trasa obsahuje dvě tzv. ztracená stoupání (tzv. ztracená stoupání je termín pro vedení trasy nahoru a dolů a opět nahoru, tedy ztráta jednou již dosažené výšky či úrovně), zejména v km 548 před mostem přes Dyji, a současně je také fádni z hlediska krajinářského a vede blízko „ošklivé obce“ Ivaň, čemž musí být zabráněno. Pro zástupce protektora jsou námitky stejné jako v případě říšského mistra lovcího u modré trasy. Také vodohospodářský úřad odmítl fialovou trasu jako „nepříznivou“. A dopis končil odvoláním se na zprávu ze 17. prosince, podle níž se říšský mistr lovcí vrátil do

⁵⁹ BArch, fond R4602/111, Der Reichsjägermeister. Leitung der Staatsjagdreviere adresováno Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen, Berlin 12. 12. 1941, Bl. 88.

⁶⁰ BArch, fond R4602/111, Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien adresováno Der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Direktion, Wien 17. 12. 1941 10. 4. 1941, Bl. 89–90.

⁶¹ BArch, fond R4602/111, Oberforstamt Lobau (Staatsjagdrevier) adresováno Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien, Wien 12. 12. 1941, Bl. 91b.

záplavové oblasti (zelená trasa), zatímco ministr pro výživu a zemědělství se snažil prosazovat fialovou trasu.⁶²

Závěr

Po několikaměsíčním jednání se situace vlastně vrátila na začátek. Základ tvořil spor, zda má dálnice rozdělit revír či jej obejít ze západu či z východu. Překvapující je, že se nediskutovala původní, z roku 1939 vedená trasa podstatněji západně od Pohořelic, která by vyřešila všechny problémy vedení. Možným důvodem byla její délka, neboť byla o několik kilometrů delší a projednávané varianty byly kratší, překonání záplavového území Dyje a stupeň výstavby předcházejících úseků dálnice. Ostatní trasy buď zcela dělily revír či se jej více či méně dotýkaly. Překročení řeky Jihlavy a jejího záplavového území bylo řešitelné, ale současně nákladné. Nejzajímavější na celém jednání je, že byly vzaty v úvahu **výhledy a zasazení do krajiny**, stejně jako věcné (což je vzhledem k válce a prorůstání výkonné a politické moci pozoruhodné) projednávání zúčastněných subjektů. V dokumentech zmiňovaná politická rovina vedení trasy se týkala jednak opatrného postupu ve věci případného překračování protektorátní hranice, stejně tak i narušení loveckého revíru, tedy zájmu říše, a v neposlední řadě „ochrany“ zemědělské produkce. Příspěvek v žádném případě není adorací nacistické mašinerie, ale poukazuje na málo známé a současně překvapivé skutečnosti, které doplňují mozaiku našich znalostí o výstavbě dálnic za války. Ukázala se také nepříliš velká „spolehlivost“ map a terénního měření. Zda se v případě Pohořelic jednalo jen o výjimečný či dokonce napodobovaný (modelový) případ není známo. Spíše lze předpokládat, že nikoliv. Ostatně o tomto či podobném problému se dosavadní literatura nezmiňuje.

V prosinci 1941 končí materiály k vedení trasy okolo Pohořelic. Pravděpodobně se vyjma předběžného vytyčování trasy neuskutečnily žádné zemní práce. Nicméně jistě bude možné pokračovat v hledání dalších dokumentů např. v Rakouském státním archivu ve Vídni, případně v dalších okresních archivech na Moravě. Ve Státním okresním archivu v Břeclavi se sídlem v Mikulově se materiály nenalézají (fond Úřad zemského rady, Archiv města Pohořelice),⁶³ obdobně v Dolnorakouském zemském archivu ve Sv. Hypolitu. Nejpravděpodobnější je vysvětlení, že v podstatě za čtvrt roku, 30. dubna 1942, byla výstavba dálnic v souvislosti s ekonomickými nároky a vojenskostrategickými událostmi, zejména na východně frontě, zastavena. Na jižním úseku se stavební práce zastavily u obce Bratčice. Po válce se s dokončením rozesta-

---

⁶² BArch, fond R4602/111, Reichsautobahnen. Oberste Bauleitung Wien adresováno der Generalinspektor für das Deutsche Straßenwesen. Direktion, Wien 31. 12. 1941, Bl. 92–93.

⁶³ Autor děkuje pracovníkům SOKA v Břeclavi se sídlem v Mikulově za vstřícný přístup.

věných úseků nepočítalo.⁶⁴ Přesto některé dílčí úseky byly zapojeny jednak do trasy D 52 i R 43. Vedení dálnice u Pohořelice tak bylo ponecháno jako nedořešené pro budoucí generace a doufejme, že se v dohledné době dočkáme dálničního spojení Prahy a Vídně přes Brno, Pohořelice a Mikulov, neboť dálnice musí tak jako tak touto oblastí procházet. Stejně jako v minulosti i nyní, žádné řešení neuspokojí všechny (zúčastněné) strany.

Ivan Jakubec

Tracking of the Imperial Transit Highway Wrocław – Vienna.

The Pohořelice Case

The paper is based on the research of so far unknown documents from the German Federal Archives in Berlin and the period as well as current historic literature. The paper focuses on the route of the axis of the imperial (transit) highway in the vicinity of the South-Moravian village of Pohořelice, or more specifically, the local hunting district, or in other words on the factors which were important when the route was negotiated. There was a broad range of interests - the military-strategic, imperial-protectorate, traffic, technical, economic (agricultural), hunting, social, political, environmental and aesthetic (the view of the landscape) ones. It was also an interesting area at the 'double' end of the empire, i.e. at the border of the Protectorate and Empire and close to the border between the Empire (Protectorate) and Slovakia. There was a fundamental dispute whether the highway was to split up the hunting district or to bypass it from the west or from the south. While construction works were in progress in the northern and southern section of the highway, no construction was launched in the area south of Pohořelice and construction works ended near Bratčice. This relatively small area near Pohořelice caused dissension among imperial authorities, and also among authorities in the Empire and in the Protectorate. The issue was paradoxically 'solved up' by a decision on the suspension of construction of highways (30th April 1942). The number of representatives of various authorities participating in the meetings and their arguments are surprising (specifically the Reichsautobahnen Office, the Imperial Hunting Foreman, Administrators of the Velký Dvůr Farm, the Land Community of Farmers, the Regional Nazi Authority from Mikulov, district leaders of the Nazi Party, the Planning authority of the imperial vice-governor in the Dolní Dunaj County, the Water Management Authority, the Reich Protector's Authority). The paper points out so far almost unknown and at the same time surprising facts which complement the mosaic of our knowledge.

---

⁶⁴ Vyhláška ze dne 13. 11. 1946 (Úřední list I) o některých předpisech z doby nesvobody, které se svým obsahem přičí znění nebo demokratickým zásadám československé ústavy, zrušila mj. vl. n. č. 309/1938 Sb. ze dne 29. listopadu 1938, o některých opatřeních souvisejících se zřízením průběžné automobilové silnice Vratislav–Brno–Vídeň. Online: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-asp/?Id=14987&Section=1&IdPara=1&ParaC=2> [cit. 14. 9. 2021].

RECENZE A ZPRÁVY

Eva CHODĚJOVSKÁ a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 16.–18. století na východě Čech, Josefov, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Josefově 2020, 425 s. ISBN 978-80-88226-23-9.*

Česká barokní krajina je fenoménem, který v posledních desetiletích zažívá badatelský boom a jehož výsledky jsou prezentovány v mnoha zdařilých publikacích. Ještě počátkem 21. století patřila krajina raného novověku k tématům, vyznačujícím se torzovitými modelovými, regionálně zaměřenými studii. Systematická mezioborová spolupráce, řada projektů Národní a kulturní identity (NAKI) Ministerstva kultury ČR, ale i jiných poskytovatelů, však umožnila široký výzkum jedné z nejzajímavějších evropských krajin, spjatých především se jmény osvěcovaných mecenášů a spolutvůrců, Albrechtem z Valdštejna, Františkem Josefem Šlikem a Františkem Antonínem Šporkem. Ačkoliv se z jedinečných, poměrně rozsáhlých komponovaných území dochovaly v českých zemích jen zlomky, jejich původní podoba je postupně rekonstruována s využitím historických zdrojů různých typů, interdisciplinárních metod a přístupů.

Z nejnovějších autorských a nakladatelských počínů je třeba uvést zdařilou publikaci *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 16.–18. století na východě Čech* kolektivu autorů humanitního i přírodovědného zaměření z různých institucí: Eva Chodějovská, autorka a vědecká redaktorka, Jiří Balský, Markéta Holubová, Jiří Hrbek, Jindřich Kolda, Jiří Louda, Jan Luštinec, Radka Nokkala Miltová, Lucie Rychnová, Šárka Steinová, Markéta Šantrůčková a Jan Žižka. Kniha vzešla z původního přednáškového cyklu o krajíně jako kulturním i přírodním dědictví, pořádaného v roce 2017 Národním památkovým ústavem. Odborníci v přednáškách, které se staly koncepčním základem zamýšlené publikace, přiblížili posluchačům významné šlechtické rody a osobnosti, podílející se na krajinných proměnách v širší oblasti východních Čech.

Kniha, vznikající tři roky od přednáškového cyklu, je věnována barokním šlechticům, kteří od druhé poloviny 17. století budovali monumentální domény a prosazovali na nich své ideje v oblasti mocenské, ekonomické, ale také sebeprezentační. Pečovali o krajinu jako dobří hospodáři, zároveň však na svá panství zvali architekty

a umělce, vytvářející esteticky a umělecky cenné krajinářské celky. Práce obsahuje nejen hodnotné texty, ale také bohatý obrazový materiál, veduty, staré mapy nebo soudobé dokumentační fotografie. Jednotlivé kapitoly – *Cesty ke krajině, Krajina zvěčněná, Krajina kultivovaná: Šlechtic jako pečlivý hospodář, Krajina utvářená: Krajina jako odraz estetického a duchovního cítění barokního člověka, Krajina přetvářená: mikrosvět, který má rád a logiku, Krajina na východě Čech v období baroka* – zahrnují témata, s nimiž se badatel při studiu barokní krajiny setkává a která ho oslovují. Knihu uzavírá rekonstrukční mapa Evy Chodějovské, Evy Mackové a Michala Severy s názvem *Vrchnostenská, krajská a církevní správa ve východních Čechách v raném novověku*.

Publikace se vyznačuje pečlivou analýzou pramenů, prací s odbornou literaturou a vlastní badatelskou invencí. Grafické ztvárnění umocňuje kvalitu knihy a řadí ji mezi tituly s tematikou barokní krajiny, který bude využíván odbornou i laickou veřejností.

Eva Semotanová

Beschreiben und Vermessen. Raumwissen in der östlichen Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert, hg. Reinhard Johler – Josef Wolf, Berlin, Frank & Timme 2020, 732 s. ISBN 978-3-86596-347-5.

Zatímco jiné evropské mocnosti se v 18. a 19. století věnovaly expanzi v koloniích, habsburská monarchie si připsala územní zisky na úkor Osmanské říše. Právě novým výzvám, spojeným s integrací nově nabytého území do soukolí státní moci, zejména přístupu státu k územní správě je věnována předkládaná kniha. Již název (česky: „Popsat a změřit“) výstižně pojmenovává procesy, díky nimž stát poznával leckdy i nově nabytá území a získával tak informace, které dále vstupovaly do rozhodovacího procesu. Významným aspektem, který se objevuje v perspektivě prakticky všech příspěvků, je dekonstrukce odosobněných abstraktních pojmů jako „stát“ či „rozhodovací proces“ na úroveň konkrétních aktérů (úředníků, důstojníků, měřičů, učenců) a jejich pohledů na konkrétní problémy, s nimiž se potýkali. Přestože hlavním předmětem studia jednotlivých kapitol jsou území a prostor a jejich uchopování, za historickým nazíráním stojí jednotliví lidé, jejichž perspektivou se k tématu přistupuje. Zároveň je čtenáři podáván obraz pokusů o reformování habsburského soustátí shora, jehož cílem bylo vy-

tvoreni právně homogenního prostoru pod správní, vojenskou i fiskální kontrolou moderního státu.

Základní rysy centralizačních snah Habsburků a jejich úředníků od poloviny 18. století načrtávají editoři Reinhard Jöhler a Josef Wolf již v úvodu spolu s představením interpretačních rámců státní moci a vědění o prostoru (*Raumwissen*) od historiků Henriho Lefebvra, Michela Foucaulta, Bruno Latoura či Jamese C. Scotta, jehož teze z knihy *Seeing Like a State* (New Haven, 1998) o částečné slepotě raně novověkého státu je v knize často tematizována. Polemizuje s ní již druhý z úvodních příspěvků od Petera Beckera, zaměřený na procesy, jimiž stát získával informace, přičemž vyzdvihuje vedlejší efekt pořizování různých soupisů, popisů či map a plánů. Stát se tak především učil řešit nové úkoly, vytvářel komunikační sítě a koordinoval své úředníky od centrálních úřadů po nejnižší úroveň, čímž rozšiřoval své zorné pole.

První z tematicky uspořádaných sekcí (*Verwaltungskommunikation und Landesbeschreibung*) začíná rozsáhlým příspěvkem Josefa Wolfa k Temešvářskému Banátu, který se počátkem 18. století stal objektem zájmu především vojenské správy. Následně vzniklé popisy (*Landesbeschreibungen*), které autor rozebírá, měly podat obraz o zemi a jejích obyvatelích, přičemž se do nich promítají různé perspektivy ovlivněné jednotlivými autory, dobou statistikou (tj. vědou o státu), požadavky armády či stereotypy o jednotlivých etnických či náboženských skupinách. Livia Ardelean na příkladu Maramureše ukázala různé přístupy k popisu této oblasti od konstruování jednotného historického a geografického obrazu po její mapování, na jehož základě došlo k přidělování půdy nově příchozím kolonistům. Na specifické popisy hornických oblastí Banátu se zaměřil Rudolf Gräf, který postihnul období od kamerarismu, kdy těžba byla zájmem státu, po privatizaci důlních podniků v druhé polovině 19. století.

Snad aby měl čtenář srovnání, bylo do knihy zařazeno i několik příspěvků věnujících se Württemberskému království. To se jako nově vzniklý stát, oproti historickému vévodství doplněné o řadu menších území, potýkalo s úkolem vytvoření společné státní identity. Wolfgang Zimmermann ukazuje, jaký úděl v tomto procesu sehrál žánr *Landesbeschreibung* a vlastivěda (*Vaterlandskunde*). Obdobně se (opět na příkladu Württemberska) nad úlohou vědy ve službách formujícího se státu zamýšlí i následující text Lioby Keller-Drescher. Nutno dodat, že oblast Württemberska byla také jednou ze zdrojových oblastí, odkud pocházeli kolonisté, kteří osídlovali jihovýchodní hranici monarchie, takže tyto dva příspěvky nevyčnívají z koncepce knihy tolik, jak by se mohlo na první pohled zdát.

Druhá sekce (*Vermessung und Kartierung*) je věnována především mapování. V jejím úvodu najdeme opět delší text, tentokrát z pera Roberta Borna, který pojednal o mapové produkci vznikající v okruhu dynastie Habsburků během habsbursko-osmanského konfliktu od 15. do počátku 18. století. Byť Born vybočuje z časového rámce knihy, podává komplexní obraz vývoje kartografie na habsburském dvoře, při-

čemž upozorňuje na propagační funkci map (např. pro získání financí od říšských stavů pro boje v Uhrách). Pro české prostředí má zvláštní význam prostor věnovaný kartografům L. F. Marsiglimu a J. Ch. Müllerovi v závěru Bornova textu. O těchto dvou měřičích částečně pojednává i následující příspěvek Antala Andráse Deáka, který si všímá posunu kartografie v Uhrách od čistě vojenských k vědeckým a civilním účelům, kdy připomíná také dílo Matěje Bela či význam mapování pro osídlení Podunají a vybudování státní správy. Xénie Havadi-Nagy pak ve své studii upozorňuje, nakolik se vojensky významné aspekty (sjízdnost cest, splavnost řek, přehledné a dobře bránitelné území, loajalita obyvatelstva) promítly do uspořádání osídlení podél vojenské hranice.

Erik Roth se soustředil na nesoulad mezi představou státu o osídlování vojenské hranice v Banátu a realitou, kterou komplikovala např. nezkušenost usazovaných vojáků s polními pracemi. Státem neplánované aktivity se projevy také při adaptaci typizovaných budov pro potřeby jednotlivých rodin, které byly usazovány do nově vznikajících osad vyprojektovaných podle geometrického řádu, jenž měl zároveň garantovat řád sociální. Další studie podává čtenáři pozoruhodný kontrast mezi strohým vojenským slohem a půvabným vyličením přírodních krás na téměř soudobých popisech Plitvických jezer a vodopádů. Autor Alexander Buczynski poučně ukazuje úzce logistický pohled textových elaborátů josefského mapování, jejichž výpovědní hodnotu není dobré přeceňovat. Zpět k rozporu mezi ideálem a praxí na příkladu nově vznikajících vesnic se vrací Karl-Peter Krauss, který na příkladu evangelického faráře a učence Samuela Tessedika poukazuje na dobově vnímané souvislosti mezi geometrickým a sociálním řádem, morálkou a hospodářským úspěchem.

V obecnější perspektivě ukazuje Antal Szántay význam topografických popisů a mapování pro Uhry za Josefa II. Právě reformy tohoto panovníka – během nichž se přistoupilo také k josefskému mapování, soupisu obyvatelstva, vznikají zprávy královských komisařů a vytvořen byl první uherský katastr (josefský katastr) – měly velký význam pro správní modernizaci Uher a vytvoření přesnějšího obrazu o zemi a jejich ekonomických možnostech pro státní účely. Na dlouhodobé důsledky vytvoření Stablního katastru pro Bukovinu se zaměřil Kurt Scharr, který vyzdvihl přetrvávání některých správních specifik i po rozpadu Rakouska-Uherska, čímž Bukovina získala zvláštní postavení v rámci moderního Rumunska. Podobně roli nástupnických států do své stati zahrnul i Peter Jordan, který pojednal o Vídeňském vojensko-geografickém institutu (Wiener Militärgeographisches Institut) a jeho významu pro vývoj kartografie ve střední a jihovýchodní Evropě, přičemž neopomněl právě ani vývoj po roce 1918.

Závěrečná sekce (*Die wissenschaftsgeschichtliche Perspektive*) obsahuje referáty zabývající se perspektivou dobových věd. Borbála Zsuzsanna Török rozebrala nahlížení etnicity v díle Martina Schwartnera – profesora pešťské univerzity a autora statistického pojednání o Uhrách. Etnografickým mapám a vlastivědným atlasům i jejich autorům se věnoval Reinhard Johler. Pojednal dlouhé období let 1850–1980, při-

čemž se zabýval především přístupy jednotlivých autorů či autorských kolektivů a proměnou oborového paradigmatu. Vlastní dobové mapy pro něj nebyly natolik důležité, aby se staly součástí obrazové přílohy, která jinak ilustruje většinu příspěvků. V další studii Róbert Keményfi zanalyzoval zvýšený důraz na etnicitu a národnost během 19. století, který výrazně ovlivnil etnografii (*Volkskunde*) i další vědy. Autor si všiml i nového vymezování prostoru právě na základě etnických a národnostních hranic. György Pápay zkoumal vývoj vojenské kartografie a její pozici v rámci nauk o vojenství, kde ovládnutí prostoru platilo za jednu z nejdůležitějších dovedností. Poslední studie, od Sebastiana Kindera, představila proměnu geografie a jejího společenského vnímání od konce 19. do druhé poloviny 20. století, přičemž zmiňuje např. schopnost konstruovat narativy o územích či „vyprávět prostor“ (*erzählter Raum*).

Kniha představuje důležitý počín na poli středoevropské historické geografie a historického vnímání prostoru a území. Přispívá k oboustrannému poznání komunikace centra a periferie a pochopení jednání dobových aktérů. Nezanedbatelným přínosem je i fakt, že se na knize podíleli badatelé a badatelky jak z univerzit v německy hovořících zemích, tak v zemích jihovýchodní Evropy.

Michal Vokurka

Radan HALUZÍK (red.) a kol., Město naruby. Vágní terén, vnitřní periferie a místa mezi místy, Praha, Academia 2020 (1. dotisk Praha, Academia 2021), 399 s. ISBN 978-80-200-3041-2.

Monografie se „zvláštním“ názvem? Jak výstižným! Soudobá problematika nezastavených, opuštěných a zanedbaných míst, charakteristických mozaikovitou roztržitostí včetně – již z hlediska badatelského – populárních brownfields, byla předmětem studia osmnácti autorů jednotlivých kapitol. Vágní terén jako pojem a téma, nazírané z mnoha pohledů, jeho historie, „estetika“, urbánní, ekologický i společenský život, proměny i setrvávání, provází bohatý fotografický materiál a uděluje knize pomyslnou vysokou odbornou, výtvarnou a dokumentační laťku.

Velkoměsta, v předmětné publikaci především Praha, jsou s vágními místy spjata již od doby jejich vzniku ve středověku či později. Obdobný termín vnitřní městské periferie vyjadřuje myšlenkovou podstatu vágních míst, jejich nevýznamnost, okrajovost až vyloučenost, bezúčelnost a marnost. Nicméně autoři nalézají v periferních městských krajinách nejen odvrácenou stranu měst, ale také jejich podiv-

ný půvab, samozřejmost existence v městských krajinách a možnost okamžitých nebo vzdálených proměn. Přistupuji k vágním místům jako archeologové, historikové, botanikové, zoologové, psychologové, filozofové či uměnovědci a umělci, ale také jako obyvatelé měst se všemi přednostmi i negativy městského života. Hledají počátky a důvody vzniku vágních míst, s nimiž města žijí, aniž by je mnohdy vnímala jako problém; snad proto, že jsou využitelným prostorem k uplatnění graffiti a streetartových děl? Závěrem se zamýšlejí nad dilematem, zda je účelné vágní místa přeměnit na běžnou městskou krajinu, bytové či veřejné objekty, parky aj. nebo je ze současných měst postupně vymýtit.

Teoretickým východiskem publikace je mimo jiné práce *Non-lieux* antropologa Marca Augého; zaujaly jej prostory dnešních moderních měst, které nejsou určené k bydlení a odpočinku, supermarkety, dálnice, letiště, skladové objekty aj.¹ Také v domácí odborné komunitě je v poslední době věnována živá pozornost tematice městských periferií.²

Autor a editor knihy Radan Haluzík, biolog, ekolog a sociální antropolog, k pojetí knihy výstižně poznamenává: „*Ve městě je také přešršel míst, která, ač uvnitř města, jsou jaksi (byť často dočasně) na periferii jeho provozu (vevnitř, ale vlastně jaksi mimo něj) a někdy i samu periferii nakonec připomínají. Na prudkých svazích kopců uvnitř Prahy, v prolukách po padlých domech, po opuštěné městské infrastruktuře i průmyslu.*“ Zároveň Haluzík hodnotí městské prostory z hlediska jejich funkce a vztahu k času; vágní terén charakterizuje jako trvalou mezeru v prostoru, strmý a nedostupný svah řeky nebo v čase.

Nad texty *Města naruby* vyvstane nakonec snad každému čtenáři myšlenka trvalosti a identity vágních míst jako abstraktního, obecného prostoru nebo konkrétních míst, která mají své kořeny v uplynulých desetiletích a staletích. Bude město v budoucnu existovat i bez periferií a ne-míst? Nebo se zároveň proměnou jedněch budou vytvářet nová vágní místa? Zůstanou součástí historických krajin jako specifický fenomén? Uvědomění pestrosti a variability městských krajin v *Městu naruby* silně rezonuje. Zároveň nabídne promítnutí do krajin městských obcí v hluboké minulosti.

Eva Semotanová

¹ Marc AUGÉ, *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris 1992 (též anglicky: *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London 2008).

² Např. Radek MIKULÁŠ – Jan Albert ŠTURMA, *Divoká příroda Prahy a blízkého okolí. Průvodce tou částí pražské přírody, o kterou se nikdo nestará, málokdo ji zná a skoro nikdo ji nemá rád*, Praha 2015, Jiří SÁDLO, *Krajina! Průchod okolím v příkladech*, Praha 2019 nebo Anna HÁBLOVÁ, *Nemísta měst. Opomíjená, pomíjivá a míjená místa měst*, Praha 2019.

Jiří WALDHAUSER, Keltské ohrazení, Viereckschanze, Markvartice v severovýchodních Čechách. Výsledky terénního a teoretického výzkumu 1969–2019, Jičín, Regionální muzeum v Jičíně 2020, 44 s. Bez ISBN.

Na to, co obecně byly *Viereckschanze*, čili valy ve tvaru čtyřúhelníka, nepanuje v literatuře jednotný názor. Tyto zvláštní útvary bádání hodnotí různě a dočkaly se i různých interpretací a datací. K lokalitám tohoto typu patří také ohrazení v Markvarticích poblíž Sobotky na Jičínsku, o jehož poznání a zpřístupnění po léta usiluje Jiří Waldhauser, uznávaný odborník na keltské reálie a nadto zapálený znalec archeologie Českého ráje a přilehlého okolí. K nalezišti v Markvarticích se periodicky vrací a nyní předkládá hutný výsledek svého doslova půlstoletého úsilí.

Předmětem zájmu jsou nápadné a přes 3 m vysoké valy o rozměrech $180 \times 150 \times 125 \times 90$ m v polích mezi Markvarticemi a Hřmenínem, na východní straně nepochybně s bránou, to vše obkroužené znaitelnými příkopy. Uvnitř takto vymezeného areálu byla v nároží poblíž brány zjištěna menší halová stavba ($6,1 \times 4,35$ m) a dále mužský zárový hrob s drobnými železnými předměty. Uprostřed při severní straně se nacházelo cosi na způsob pece s půlkruhem sloupovitých jam, kolekci doplňuje třišť drobných nálezu z polozemnice, umístěné při severozápadním okraji

Na Markvartice se Jiří Waldhauser nedívá izolovaně, nýbrž v kontextu podobných útvarů, označovaných jako *Viereckschanze*. Jejich největší hustota se dá pozorovat v Bavorsku a Baden-Württenbersku, směrem k toku Mohanu intenzita slábne a do Čech, podle dosavadních zjištění, pronikají zřídka, nejvíce se objevují v širokém povltavském pásmu se severovýchodním výběžkem právě v Markvarticích. K neznámějším patří Mšecké Žehrovice známé opukovou hlavou heroa. Valový útvar v Markvarticích obklopovalo agrární osídlení provozující obilnou a živočišnou výrobu.

Kdy se dá počítat se vznikem a trváním markvartického valového areálu, se dá říci jen rámcově, spadal do laténského období 2.–1. století př. n. l., až v další fázi nastupovala keltská oppida. Úplně jasná a nesporná není ani funkce markvartické *Viereckschanze*. Soudě z pece uprostřed, kde se zjistily stopy zuhelnatělého prosa, nadto s již dotčeným půlkruhem sloupovitých jam, vyslovil Jiří Waldhauser hypotézu o kulturním smyslu stavby, případně o její roli shromaždiště. Mohl se přitom opírat o některé analogie. Součástí pěkně vypravené, byť nevelké publikace jsou i paleoastronomická pozorování, směřovaná k vulkanovité kupě Veliše. Závěrem se autor zamýšlí na roli markvartického centra v laténském osídlení Jičínska a jeho valové opevnění srovnává s jinými obdobnými výtvary pravěkých kultur. Nálezy devíti keltských mincí z drahé-

ho kovu dovoluje uvažovat o přítomnosti společenské elity, nejspíše právě s ohledem na kultovní ráz místa.

Zbývá doplnit, že čtyřúhelníkový valový útvar v Markvarticích byl v roce 2009 upraven na způsob archeologického parku s informačními tabulemi o jeho nálezech a objektech. Ani v publikaci pak nechybí modelová rekonstrukce „laténských“ Markvartic (s. 16).

Josef Žemlička

Václav CÍLEK – Martin MAJER – Radoslava SCHMELZOVÁ a kol., Tetín svaté Ludmily. Místo, dějiny a spiritualita, Praha, Dokořán 2017, 235 s. ISBN 978-80-7363-771-2.

Vznik knihy iniciovali sami občané Tetína, zejména místní speleologové, a hned zkraje je třeba předznamenanat, že byla pojata velmi atraktivně a na její přípravě se nešetřilo. Z formálních znaků lze uvést velmi zdařilé barevné přílohy, ať již fotografie místa, převzaté historické plány, malby a archivní fotografie nebo fotografie nálezů. Kniha, a to nebývá vždy zvykem, dostala dokonce působivé výtvarné ilustrace (převážně Renáta Fučíková, v menší míře Marie Mikšaníková a Vasilij Ťuťunnik), které jednoznačně přispívají k její hodnotě. V malé míře obsahuje i kresby Káji Saudka, získané z jeho pozůstalosti jistě díky jeho spolupráci na dřívějších publikacích.¹ Digitální mapy a plány zpravidla vypracoval geoinformatik Vilém Walter. Jedině snad mohla kniha projít důslednější jazykovou korekturou. Přesto je knize při bližším pohledu co vytknout. V prvé řadě obsah knihy příliš neodpovídá názvu: není pouze o Tetíně v dobách sv. Ludmily a neobsahuje také příliš mnoho vážně míněných příspěvků o spiritualitě. Mnohem spíše si všímá místa, tedy Tetína v jeho dnešních katastrálních hranicích. To by bylo samo o sobě v pořádku, i po této stránce je však kniha obsahově nevyvážená.

Pokud odhlédneme od předmluv a úvodů, vlastní text knihy je členěn do číslovaných oddílů a jednotlivých příspěvků v jejich rámci. I. oddíl je věnován přírodním poměrům na katastrálním území Tetína. Podstatná část, bezmála 24 stran, se však zabývá neživou přírodou, zejména geologickým vývojem a krasovými jevy, zčásti i hyd-

---

¹ Archeologie a jeskyně. Sborník věnovaný památce archeologa Františka Proška (1922–1958), red. Václav Cílek, Praha 1997.

rologií (autoři Karel Žák, Petr Budil, Pavel Špryňar a Roman Živor). Živé přírodě je věnováno všehovšudy pět stran, a to včetně fotografií několika málo rostlin a živočichů. Mnoho pozornosti se nedostalo ani paleontologii, snad až na neopomenutelné fotografie trilobitů. Celá kapitola je psána dosti odborným jazykem, často bez vysvětlených pojmů. Pro laika může být tedy poněkud nesrozumitelná. Pro běžného čtenáře bude kromě krasových jevů (evidováno je zde celkem 115 jeskyní) a dalších přírodních zajímavostí (rokle, vývěry vody) zřejmě zajímavý hlavně poznatek, že prvohorní geologický vývoj neprobíhal v dnešních zeměpisných souřadnicích, ale hluboko na jižní polokouli v rámci prakontinentu Gondwana. Možná by tedy neškodila připomínka, kdy již byla zformována Eurasie a kdy zhruba doputovalo do své dnešní polohy území, kterému dnes říkáme Český kras. Dále jistě zaujme, že ve třetihorách ve výškové úrovni Tetína protékal velký vodní tok v opačném směru než dnešní Berounka. Ta začala díky změnám spádu téci dnešním směrem až od konce třetihor.

II. oddíl se nazývá *Tetín pravěký*. Začíná historii archeologických výzkumů, kterou zpracoval autor nadmíru povoláný, Karel Sklenář. Nepřekvapí, že prvním, o kom víme v souvislosti se zdejšími vykopávkami starožitností, byl kronikář Václav Hájek z Libočan. Zájem o lokalitu v 19. století podnítila těžba vápence, při níž byly na jednu stranu učiněny četné movité nálezy, na druhou stranu však často způsobila zánik archeologického terénu. Nejdůležitějším zničeným nalezištěm byly Turské maštale pod Tetínským hradem. I ten z nemalé části těžbě podlehl a neochránila ho ani dobová víra, že se jedná o někdejší Ludmilino sídlo. Počátky novodobého zájmu o Tetín jsou spojeny s Václavem Krolmusem a zejména s Moricem Lüssnerem a jeho synovcem Jindřichem Richlým, dále zde působil Břetislav Jelínek, jenž měl k Tetínu rodinné vazby. Jeho žákem byl lékař Jan Axamit, jenž měl na Tetíně rovněž přízeň. Ten získal pro archeologii pro změnu Jaroslava Petrboka. Modernějších a kvalitnějších výzkumů je poskrovnu, většina byla záchranného charakteru nebo se dotkla jeskyní. Zdůraznit lze zjišťovací sondáž Tomáše Durdíka roku 1972 na zbytcích tetínského hradu. Raně či vrcholně středověké nálezy pocházejí i z několika jeskyní.

Karel Sklenář zhodnotil i paleolitické a mezolitické nálezy z lokality. Osídlení lze doložit od středního paleolitu, přičemž většina nálezů pochází z jeskyní. Zejména v magdalenieniu byla využívána místní surovina, černošedý devonský rohovec. Krajina Českého krasu se po celý pleistocén dotvářela zařezáváním „Praberounky“ a jejích přítoků do vápencového podloží. Pro počátek holocénu je pak typické postupné zalesňování krajiny. Mezolitická naleziště pocházejí již spíše z otevřené krajiny nežli z jeskyní, u nich pak jde spíše o důsledek působení přírodních procesů než o doklad využití.

Nálezy zemědělského pravěku popsal Daniel Stolz. Tetínská ostrožna zřejmě nebyla výhodná, co se týče přístupu k vodě, přesto byly na jejím východním konci učiněny nálezy všech tří neolitických kultur. Nálezy časně eneolitické jordanovské kultury jsou známy pouze z jeskyně Martina. Poté osídlení mizí a objevuje se až v řívnáčské kultuře, opět na tetínském ostrožně, šlo tedy o výšinné sídliště, snad i opevněné.

Z východní a jižní části ostrožny pochází malé množství starých nálezů únětické kultury, prozkoumán byl i zbytek hrobu skrčence a nalezen byl malý depot čepele dýky a tří šidel. Střední doba bronzová je zastoupena zatím jen slabě. Knovízské kultuře patří zejména dvě jehlice z konce ostrožny. Velké množství nálezů lze připisat štitarské kultuře, již patří i roku 1918 zkoumaná polozemnice s kadluby a depotem bronzových předmětů beze stop užívání. Z Axamitových výzkumů pochází ještě jeden depot bronzové industrie a kadluby k odlévání kroužků. Není vyloučeno, že se na ostrožně nacházelo opevněné hradiště, tak jako na Kotýzu, ve Sv. Janu pod Skalou a na Plešivci u Jinců. Následuje až osídlení mladší a pozdní doby halštatské, opět z různých poloh tetínské ostrožny. Nálezy z pozdní doby laténské jsou známy z pískovny u kostela sv. Jana a z prostoru zděného hradu. Druhé laténské sídliště bylo objeveno severozápadně obce v prudkém svahu nad Berounkou. Tři kostrové pohřby z konce doby římské byly prozkoumány v 19. století u kostela sv. Jana.

Archeologickými nálezy z jeskyní se zabývá dlouholetý někdejší archeolog beounského muzea Václav Matoušek. Kromě paleolitických a mezolitických nálezů jsou z tetínských kaveren známy i nálezy pozdější, zájem o jeskyně však jevíli nositelé jen některých kultur. Je typický pro neolitické kultury, v eneolitu však opět klesá a neprojevuje se příliš ani ve starší a střední době bronzové. Opět se objevuje v mladší a pozdní době bronzové a v halštatu. V některých případech je na místě uvažovat o osídlení, využívání jeskyní jako skladu nebo sakrální funkci prostor, to zejména při nálezech lidských koster. Některé nálezy však mohou být vzhledem k nadměrnému množství keramiky sporné (Kodská jeskyně) a některé výsledkem přírodních procesů. Poněkud neorganicky je do této kapitoly vložen text s rozhovorem o nálezu vrcholně středověkého mincovního depotu, který se v roce 2006 díky správné reakci nálezců podařilo vyzvednout celý. Medievista by pravda uvítal alespoň orientační určení mincí, které byly podle fotografie v době přípravy knihy již konzervačně ošetřeny, a také plánek s místem nálezu.

Z celého oddílu může na odborníka padnout určitá skepse: podstatná část výzkumů na Tetině je starého data, celé lokality jsou dnes vytěženy a dost nálezů již není k dohledání nebo mají informativní hodnotu sběru. Archeologický výzkum by tu tedy neměl být zanedbáván v budoucnu, nejlépe při všech zemních zásazích na katastru obce. Ty je vhodné ohlásit již ve fázi schvalování stavebního povolení.

III. oddíl se převážně věnuje ranému středověku Tetína, i když tuto časovou hranici přesahuje. Michal Lutovský se ujal tří podkapitol týkajících se raně středověkého hradu, zaujímajícího plochu cca 10 ha. Podle dvou historických plánů (viz níže) ho lze hledat pod dnešním intravilánem obce a ještě v 19. století šlo díky relikvům hradby rozlišit hlavní hrad a rozsáhlé západní předhradí. To má však méně náročnou nezpěvněnou sypanou hradbu a bylo zřejmě z valné části nezastavěné. Valy hlavního hradu znal ještě Václav Krolmus, viděl je těsně předtím, než je v 50. letech 19. století místní farář začal rozebírat a vyvážet na pole. Jejich zbytek zkoumal roku 1950 Jaroslav Kudrnáč u kostela sv. Kateřiny. Jednalo se o 7,5 m širokou dřevozemní hradbu

s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, bermou před čelní zdí a rozsáhlým příkopem. Zajímavým zjištěním je existence chudé kulturní vrstvy pod základy obou pásů hradeb. Výraznější doklady osídlení však nepřinesl podrobně zkoumaný výkop pro plynovod, který hradiště proťal. Na hlavním hradě lze předpokládat písemně zmiňovaný zeměpanský dvorec, doklady pro něj jsou však zatím nejisté, snad jej lze hledat pod budovami fary. Hrad nejspíše ještě neměl sakrální stavbu. Kostel sv. Michaela (Jana) nad někdejšími Ludmilinými hrobem stojí již mimo hradby a to je v souladu s údaji církevněslovanské Proložní legendy. Nejprve zde podle Kristiánovy legendy stála memoriální stavba dřevěná, ještě v době románské byl vystavěn zděný kostel a tomu odpovídají i pohřby nacházené v 19. století, z nichž některé měly i kamenné náhrobníky (srov. s. 50). Podobně tomu bylo u mladšího kostela sv. Ludmily. Pohřby v kamenném obložení zachycené roku 1860 u cesty do Berouna jsou nejisté, ověřit nelze ani pohřby jižně od předhradí, s raným středověkem pak nejspíše nesouvisí pomístní název V hrobích, který reaguje na oběti napoleonských válek (srov. s. 84 a 189). Nejvýznamnější pohřby z doby, kdy Ludmila žila, však byly zkoumány teprve roku 2006 pod vrchem Damilem západně od hradu. Jejich výbava zčásti ještě odráží moravský šperk a obsahují i importované skleněné perly. Výzkum dosud nebyl publikován, proto jsou cenné ilustrativní fotografie nálezů. Hrad zřejmě nahradil starší hrad u Hostimi na protějším břehu Berounky. Nejasná je funkce hradiště na Kotýzu u Tmaně, odkud rovněž pocházejí raně středověké nálezy.² Zajímavý a obtížně interpretovatelný je i nález čtyř keramických zásobnic, zachráněných roku 1977 z mělké krasové prohlubně zvané Závrt v relativně vzdáleném Kodském polesí (srov. s. 53). Autor uvažuje o jejich souvislosti s jímáním vody, nelze však vyloučit ani kultovní důvody jejich uložení.

Následně se Josef Žemlička a Petr Meduna zabývají postavením Tetína v rámci přemyslovského státu. Důležitý je v této souvislosti soupis darů vyšehradské kapitule verze A, nedatované falzum na jméno Vratislava II., sepsané podle nového názoru ke konci 12. století podle originálních starších písemností.³ Kapitolu založil Vratislav ještě před získáním královské koruny roku 1086, nejspíše v 70. letech 11. století.⁴ Dostala od fundátora jisté majetky a platy i na Tetínsku, což po mém soudu znamená, že si Tetín určité střediskové funkce hluboko do 11. století zachoval, ovšem pro nevelké území. Poprvé se zde zmiňuje lokalita Na brodě, pozdější Beroun. Josef Žemlička pak poukazuje na postupný úpadek Tetína ve 12. a 13. století, upozorňuje na jeho nevhodnou polohu a omezené a vzdálené zemědělské zázemí, které navíc asi vzniklo později než v raném středověku. Panovníkův pobyt na Tetíně není doložen a majetků z něho se

² Vladimír ČTVERÁK a kol., *Encyklopedie hradišť v Čechách*, Praha 2003, s. 84–86, 317–319.

³ Lukáš REITINGER, *Vratislav. První král Čechů*, Praha 2017, s. 170–181. Datum zhruba k roku 1088 navrhl editor a není tedy závazné.

⁴ K datu korunovace L. REITINGER, *Vratislav (jako pozn. 3)*, s. 99–104.

králové postupně vzdávali. Naopak blízký Beroun se lépe hodil k vysazení města. Ani zděný hrad neměl mít dlouhého trvání a po založení Karlštejna ztrácel smysl.

Pavel Bolina a Tomáš Klimek se věnují nejprve královskému hradu a poté době, kdy hrad držel Štěpán z Tetína, příbuzný pozdějšího olomouckého biskupa Jana Volka. Královský hrad měl vzniknout podle sondáží Tomáše Durdíka zhruba v polovině 13. století. Kdo byl jeho stavebníkem, není známo, králové, kteří by připadali v úvahu, zde nevydali jedinou listinu, takže se pobyt panovníka nedá doložit. Krátce před rokem 1321, kdy se po něm jmenuje, získal hrad zmíněný Štěpán. Dodejme, že právě včas, protože v červnu roku 1322 došlo k roztržce mezi Janem Lucemburským a kancléřem Janem Volkem, stranicím své nevlastní sestře královně, a ten musel uprchnout do exilu.⁵ Štěpán z Tetína se následně stává vlivným stavitelem, fundátorem, donátorem a lokátorem vsí. Zřejmě proto se oba autoři domnívají, že právě Štěpán rozšířil královský hrad o trojúhelné předhradí s hranolovou věží. Analogie k podobnému vstupu do hradu shledávají na moravském Tepenci, stavěném po roce 1340. Tento závěr (vyjádřený plánkem) je však třeba brát s rezervou. Štěpán měl také hypoteticky začít stavět druhý hrad pod východní částí dnešní obce. K této hypotéze vede starý nález neznámé zděné stavby, zakreslený v plánech Erazima Wocela a Bernharda Gruebera z roku 1868 a Břetislava Jelínka z let 1862–1883. Protože tato stavba není na mapě stabilního katastru z roku 1840, lze předpokládat, že se jedná o zdi vykopané a možná také odštěžené v 19. století. Jejich zachovalost by přinejmenším na nezastavěných plochách pomohl ověřit geofyzikální průzkum a v případě opravy komunikací nebo inženýrských sítí lze provést i plánovitou archeologickou sondáž. Do té doby je třeba jakoukoli interpretaci považovat pouze za předběžný vstupní model, i když je třeba přiznat, že rozsáhlá zděná zástavba je ve venkovském prostředí do 19. století vzácná.⁶

Domnívám se, že i když Tetín spolu s rozšiřováním vlivu Přemyslova rodu zřejmě ještě v 10. století ztratil na významu, nebyl zcela ponechán svému osudu. Emporový kostel sv. Ludmily ukazuje, že zde i ve 12. století stále byly přítomny elity, které měly zájem reprezentovat se sakrální stavbou, navíc umístěnou ještě v rámci někdejšího vnitřního hradu, i když v periferní poloze. Na tuto sociální vrstvu, lhostejno, zda svobodnou či v lenním vztahu, ukazují i hroby s kamenným příkrovem. Michal Lutovský zmínil v této souvislosti Kosmovu příhodu o přepadení knížete Jaromíra na Velízi a jeho následném převozu na jemu věrný Vyšehrad. Pokud nejde jen o Kosmovu anekdotickou příhodu, lze tuto situaci vysvětlit ještě přinejmenším eventualitou, že jezdcí přeskakující svázaného Jaromíra mohli být usídleni právě na 16 km vzdáleném Tetíně. Nebo tento hrad nebyl Jaromírovi loajální; nezapomínejme, že vládł Boleslav III., který Jaromíra někdy v této době nechal vykastrovat. Tetín zřejmě nepozbyl zcela svou strategickou hodnotu, když zde v průběhu 13. století panovník rozhodl o stavbě ka-

⁵ Božena KOPIČKOVÁ, Eliška Přemyslovna. Královna česká, Praha 2003, s. 51–52.

⁶ Srov. recenzi Františka Záruby na zde pojednávanou publikaci (Castellologica Bohemica 18, 2018, s. 222).

menného hradu. Ten z logiky věci musel mít purkrabiho, ať už jím byl formulářovou písemností jmenovaný Hynek z Lichtenburka nebo jiná osoba. Příkláním se k názoru, že zde také zřejmě před rokem 1288 působil zeměpanský lovcí, což se nevyklučuje s existencí loveckých dvorců a dalších hradů v okolí. Panovník se dlouho nevzdával, podobně jako v případě Starého Plzně, ani dvou kostelních patronátů, z nichž jeden mu snad připadl odúmrtí; kromě nich roku 1266 choťšovskému klášteru z Tetína vlastně téměř nic neposkytl. Tetín však ale asi záhy ztratil veškeré funkce tržní a mýtní, pokud je kdy vůbec měl. V tomto ho skutečně zastínil, spíše než nahradil, Beroun. Složitě budovaný Karlštejn byl za posledních Přemyslovců vzdálenou hudbou budoucnosti, takže i zděný hrad vytrval po několik dekad, možná i celé století.

IV. oddíl s názvem *Tetín svaté Ludmily* je cenný tím, že kapitolu o životě, umučení a následném kultu sv. Ludmily vypracoval jedinečný znalec problematiky – Jiří Sláma. Půjde zřejmě o jeden z jeho vůbec posledních textů, pokud ne zcela poslední. Kromě politické situace, nástinu legend, z nichž čerpáme, a postupně rekonstruovaných okolností Ludmilina života se autor věnuje i vzniku a rozvoji kultu. Příklání se spíše k mělnickému než cizímu původu kněžny. Upozorňuje, že Ludmila ve středním věku onemocněla těžkým Morgani-Steward-Morelovým syndromem, který se projevuje zejména bolestmi hlavy a psychickými poruchami, ale také obezitou včetně přidružených komplikací, nadměrným ochlupením, svalovou slabostí, neurologickými a hormonálními změnami aj. To zcela nesouzní s představou energické ženy a silné vládkyně, alespoň to platí pro závěr jejího života. Důvody Ludmiliny vraždy pak byly politického, nikoli konfesijního charakteru. Ludmilin kult se šířil pomalu a v jeho počátcích musel sehrát svou roli soudobý pražský klérus, který Ludmilu ještě znal a zachoval v liturgické paměti její úmrtní a translační denní datum. Ani po uznání kultu na diecézní úrovni ve 12. století (dříve v Olomouci než v Praze) a zvýšení úcty za Lucemburků se ale po této světici příliš nezasevcovaly kostely a úcta k ní posílila až v baroku. Autor se věnuje i španělské legendě o sv. Orosii, údajně ženě českého původu, pozdnímu kultu sv. Ivana a palladiu Země české. Oddíl doplňuje rusista a odborník na východní církve Michal Řoutil textem o kultu sv. Ludmily na Rusi. Vyplývá z něj, že i tam se její kult významněji rozšířil až v 17. století.

V. oddíl se nazývá *Tetín starých cest* (Pavel Bolina, Tomáš Klímek). Autoři hypoteticky nadnesli možnou existenci snad již pravěké severojižní komunikace mezi povodím Lužnice a Poohřím, využívající rozvodí mezi Berounkou a Vltavou. Rozvíjejí také myšlenku, že takto mohly být propojeny Tetín a Libušín. Kromě povrchového průzkumu k tomu dospěli studiem historických map, zejména I. a II. vojenského mapování. Našli u Tetína historický přechod řeky a k němu se svažující úvozy, které se dochovaly.

Polohu raně středověkého Tetína ve vztahu k dálkovým komunikacím ale asi netřeba přečeňovat. Nejpozději od druhé poloviny 10. století, a spíše mnohem dříve muselo existovat komunikační propojení Prahy a Pražska se Starým Plzencem (potažmo s Bavorskem, zejména Řeznem), a tedy i přechod řeky v místech dnešního Berou-

na (výslovně doložený pro dobu Vratislava II.), ze kterého se jistě záhy začalo vybírat mýto; podle moravských analogií pak mohlo jít záhy i o mýto mostné. Je tedy otázka, zda hradiště Hostim a Tetín (eventuálně i Kotýz) vznikla na důležité obchodní trase nebo bylo nutno hledat vhodné brodové místo právě kvůli přístupu ke strategicky exponovanému Tetínu. Nejpozději v 11. století muselo dojít také ke komunikačnímu propojení Sedlece, Sv. Jana pod Skalou a Hostimi, když existenci prvé vsi máme doloženu na přelomu 10. a 11. století, kapli sv. Jana Křtitele pro období knížete Břetislava I. a Hostim patřila v pozdějších staletích k jediné výbavě podružného řeholního domu ostrovského kláštera, s nímž musela být tato enkláva rovněž v kontaktu. Potok Kačák jistě nepředstavoval nepřekonatelnou překážku, k cestě na Prahu se tedy z Tetína nutně nemuselo přes dnešní osadu Záhrabskou a Vráž. Brod přes Berouнку na I. vojenském mapování již jistě směřoval spíše k těmto lokalitám; pochopitelně šlo i o vhodnou trasu mezi dvěma poutními místy.

I přesto, že byla starým cestám ve středních Čechách nedávno věnována obsáhlá monografie,⁷ bylo by zajímavé vědět, zda v Českém krasu probíhá podrobnější mapování dochovaných relikvů historických komunikací a v jaké je případně fázi. Tyto relikvy by ve vhodných případech měly být památkově chráněny.

VI. oddíl je věnován Václavu Hájku z Libočan a jeho kronice. Napsal jej autor novodobé Hájkovy edice Jan Linka. Hájek působil v letech 1533–1539 na Tetíně jako kněz a Tetín se v jeho díle stává místem idylickým a vysoké symbolické důležitosti, pod jeho Tetínským krajem se skrývá celé Podbrdsko. Z literárněvědné analýzy pak vyplývá, že některé jiné lokality Hájek záměrně potlačuje, někdy neznámo proč, někdy např. z konfesijních důvodů (převážně utravkvistická města).

VII. oddíl seznamuje s tetínskými památkami a poutěmi. Hlavní autorkou je historička umění Radoslava Schmelzová, která se kromě popisu místních pamětihodností stručně vyrovnala i s odrazem kultu sv. Ludmily v umění, zejména výtvarném. Nejdůležitějšími památkami jsou tři tetínské kostely, někdejší kostel sv. Michaela (od roku 1836 sv. Jana Nepomuckého), bývalý kostel sv. Ludmily (později sv. Kateřiny Sienské a 11 000 panen) a barokní kostel sv. Ludmily ze 17. století, od roku 1781 farní. Kostely jsou zběžně popsány z architektonického hlediska a je uveden i cennější mobiliář včetně obrazů. Oba románské kostely působí navenek opraveným dojmem, je ale otázka, zda byl zpracován jejich stavebně historický průzkum. Pokud nikoli, měla by se k tomu využít příležitost při budoucích opravách, zvláště pokud by se odstraňovaly větší partie fasád. Zejména je nutno věnovat pozornost případným zbytkům lešení či jiných dřevěných prvků pro dendrochronologickou analýzu. Při podpodlahových zásazích je nutno včas zajistit archeologický výzkum a tento požadavek je třeba akcentovat u kostela sv. Jana, u nějž lze pod interiérem očekávat základové partie jeho funkčních

---

⁷ Pavel BOLINA – Tomáš KLÍMEK – Václav CÍLEK, *Staré cesty v krajině středních Čech*, Praha 2018.

předchůdců, ve šťastném případě by se mohlo podařit identifikovat i původní místo Ludmilina pohřbu.

Text o poutích na Tetín zpracoval etnolog Jan Pohunek. Návštěvu kostela sv. Ludmily měly podpořit již v letech 1326–1327 vydané indulgence. Lépe lze poutě sledovat až od baroka, dočasně byly zakázány za josefinských reforem, spolu s národním obrozením však došlo k jejich rozmachu. Od roku 1926 se poutě konaly každoročně až do heydrichiády, pak krátce po skončení války. Obnoveny byly definitivně po roce 1989.

Tentýž autor se ujal VIII. oddílu nazvaného *Tetín mytický*. Je věnován pověstem vztahujícím se k Tetínu od (Jiráskových) *Starých pověstí českých* přes různé legendy navázané na sv. Ludmilu až po novodobé příběhy, někdy i trochu drsnějšího ražení. Do Pohůnkovy stati je vložen Cílkův text o pověstech sebraných Václavem Krolmusem. Václav Cílek se ke konci oddílu zamýšlí ještě na knihu Závaše Kalandry *České pohanství* z roku 1947. Zde je třeba upozornit, že se poznání slovanských archaických předkřesťanských kultů o toto dílo již nekriticky neopírá.

IX. a X oddíl, týkající se novověkých dějin, zpracoval geolog a báňský inženýr Michal Hejna. Vyplyvá z nich, že před industrializací bylo důležitým zdrojem obživy tetínských obyvatel pastevectví, zejména ovcí. Fungovaly tu tři mlýny (těm se stručně věnuje Karel Žák) a pivovar. Poté se zde začalo vyrábět dřevěné uhlí pro železářské hutě a těžil se zde písek. Zásadní však byl nástup průmyslové těžby vápence ve druhé polovině 19. století, která zde byla ukončena až roku 1962. Dopravu do Berouna zajišťovaly zprvu povozy, po roce 1898 pak železnice. Těžila se zde i kamenická surovina. Jsou popsány také peripetie odtěžení Turských maštalí a tetínského hradu. Oddíl by prospěla mapa těžebních míst. Poslední oddíl si stručně všímá politických dějin, zásobování vodou, regulace Berounky, válečných událostí a ekonomických krizí, ale i konfesijních poměrů (Tetín měl synagogu, ale i přívržence československé církve a komunisty) a spolkové činnosti, zejména fotbalových klubů. Zčásti vychází z dochovaných místních kronik. Následuje krátký závěr s názvem *Tetín kouzelný* z pera hlavního editora.

Knihu většinou na konci bloků kapitol, ale někdy i formou vložených textových boxů, ozvláštňují zamyšlení Václava Cílka. Po mém soudu drtívá většina těchto textů do knihy zařazena být neměla, příliš často obsahují spíše jen jakousi autorovu „uhlířskou víru“. Míra literární licence je zde vysoká a existuje riziko, že nepoučený čtenář, což může být i přírodovědec nebo lékař, vezme tyto pasáže vážně. K poznání obce Tetína těchto textů mírně přispívá jen několik.

Knihou jako celek cílí spíše na laického čtenáře, nezřídka se však citačního aparátu, uvedeného na konci knihy. Ten ale prozrazuje buďto malou editorskou zkušenost, nebo nedostatek času při jeho tvorbě. Citace jsou provedeny formou poznámek, směšují však harvardský systém v přírodovědných a archeologických kapitolách s metodou historických věd, v níž jsou uváděny plné či zkrácené citace jednotlivých děl. V citacích se dokonce objevují zkratky časopisů, aniž by byl doplněn seznam zkratek. Badatel v historických vědách si s nimi sice poradí, přesto měly být raději rozepsány

pro méně zkušeného čtenáře či znalce jiného než historického oboru. Logicky by čtenář očekával závěrečný abecední seznam všech citovaných děl, i ten je však veden po kapitolách, ne vždy je abecedně seřazen a redakce měla provést formální sjednocení všech citací. Lépe řečeno, způsob citování měl být autorům od počátku zadán. K literatuře dodané autory jednotlivých statí přidala redakce v některých případech další tituly, které mají informace doplňovat. To samo o sobě nebývá zvykem. Někdy je to sice ku prospěchu věci, zvláště v případě překladových edic, ne však vždy. Tak se u textu Jiřího Slámy objevuje amatérský počín Jiřího Ševčíka *Album svatoivanské*, jenž obsahuje dosti násilný pokus doložit historicitu poustevníka sv. Ivana.⁸ Také knihy spisovatele Jana Bauera by historik nepoužil a ke studiu nedoporučil. Dále často nejsou řádně citovány archivní prameny; odkaz na příslušný archiv nestačí, musí být uveden i fond a signatura nebo inventární číslo, v případě rukopisů i folio či pagina. U písemností v soukromém majetku je vhodné uvést celou adresu majitele (pokud v tomto směru souhlasí). Tyto údaje měly ostatně být spíše v poznámkách za jednotlivými kapitolami než v soupisu literatury. U internetových zdrojů chybí datum, ke kterému se citovalo. Občas (např. s. 232) nejsou správně citovány ani pramenné edice, které musejí mít podobně jako jiná literatura uvedeny rok a místo vydání, v případě edice Hájka z Libočan doporučuji citovat raději podle editora než podle autora kroniky (s. 224–225). U kvalifikačních prací musí být uvedeno, na jaké univerzitě, fakultě a ústavu byly obhájeny, v případě nezveřejněných odborných elaborátů je zase nutno odkázat na archiv instituce, pro kterou byly vypracovány (např. s. 234). Bez dodržení těchto zásad, které jsou ve vědecké literatuře zavedeny, nelze dohledat zdroje informací. Kniha nemá cizojazyčné resumé.

Co ale v knize jednoznačně chybí a být v ní mělo, to jsou moderně zpracované středověké a raně novověké dějiny obce. Zda jde o záměr nebo se jen nepodařilo pro tuto problematiku zajistit autory, těžko říci, kniha ale není tak rozsáhlá, aby nepojala ještě 30–50 stran na toto téma. Pokud si totiž knihu promítneme jako celek, spíše než-li dojmem svatoludmilské publikace působí opravdu jako pokus o sepsání dějin obce, tak jak se tomu v poslední době děje u mnoha měst, městeček i menších lokalit. Kvalita těchto publikací je samozřejmě různá a kniha o Tetíně ani zdaleka nepatří k oněm nejnekvalitnějším, které v lepším případě sepsali poučení laikové, v horším případě i různí tvůrci alternativních dějin. Nelze ji však ani prohlásit za zdařilou, protože nemá předem ujasněnou koncepci. Není u nás mnoho lokalit, které si v roce 2021 mohou právem připomínat první věrohodné datum, které k nim lze vztáhnout. Tetín takto zřejmě přišel o příležitost mít moderně zpracované dějiny obce. Jedině snad že by k podobnému publikačnímu počínu bylo využito blízké výročí Ludmiliny translace.

Dana Zapletalová

⁸ Srov. Dana ZAPLETALOVÁ, Mohl žít sv. Ivan český v raném středověku?, *Český kras* 42, 2016, s. 54–61.

Karel MARTINEK, Zvičina. Historie památného vrchu Podkrkonoší, Dvůr Králové nad Labem, vlastním nákladem, 2020, 504 s. ISBN 978-80-270-8357-2.

Předkládaná publikace je vítaným příspěvkem k problematice komplexního bádání o památných horách jakožto důležitých místech paměti) a odráží trend obratu zájmu pozornosti k místům nenárodního, ale spíše lokálního významu.¹ V posledním desetiletí se v české historiografii objevila řada studií, věnujících se tématům z oboru evropsky již etablovaných *border studies* – např. region versus centrum (P. Marek), hranice a identita (E. Semotanová), malé (lokální) versus velké (národně-státní) dějiny (M. Řezník) – do jejichž rámce tato kniha přesně zapadá.² Jejím mottem by mohlo být: „historické příběhy Podzvičinska na pozadí velkých dějin“. To ostatně dokládají i autorova vlastní slova v předmluvě: „*Pokusil jsem se vyhnout nudnému sledování událostí podle roků, jdoucích jeden za druhým. Namísto toho jsem z historie našeho památného vrchu vybral několik tematických obrazů*“ (s. 17).

Práce je završením Martinkova celoživotního intenzivního badatelského zájmu o Podzvičinský region a výsledkem více než desetileté systematické práce, jejíž dílčí poznatky byly průběžně publikovány jako články v regionálních vlastivědných časopisech (*Vlastivědné čtení, Vlastivědné čtení o Královédvorskú*). Po publikacích *Těšnovská přehrada – historie vodního díla na horním toku Labe a Lázně u Mariánské studně pod Zvičinou – historie a současnost* se jedná v pořadí o třetí autorovu knihu k regionálním dějinám Královédvorská. Stejně jako v předchozích dílech „královédvorské trilogie“ tu čtenář najde přesahy do geografie, archeologie či místopisu. Geograficky se práce nezaměřuje jen na oblast Zvičiny a Podzvičinska, ale také na její bezprostřední okolí (Lanžov, Poličany, Bílé Poličany ad.). Spousta vlastivědných odboček sice na jednu stranu občas poněkud odvádí pozornost od hlavního tématu knihy, na druhou stranu ovšem dokládá autorovu obeznamenost s danou problematikou.

---

1 Eduard MAUR, *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*, Praha 2006; Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 2006; Jan HORSKÝ, *Teorie a narace. K noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje*, Praha 2015, s. 33–52.

2 Petr MAREK, *Region coby sociální konstrukt a kritická diskuze Paasiho konceptualizace regionální identity*, *Geografie* 125, 2020, č. 1, s. 47–68; Eva SEMOTANOVÁ, *Hranice v krajinách. Slovo úvodem*, in: *Hranice v krajinách*, red. Eva Semotanová, Praha 2020, s. 7–16; Miloš ŘEZNÍK, *Paměť a identita v regionálním kontextu*, in: *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*, red. Radka Šustrová – Luba Hedlová, Praha 2014, s. 59–80.

Velkým přínosem je vyčerpávající excerptce pramenů a literatury. Martinek pracuje nejen s prameny písemnými, ale i hmotnými (archeologickými) a obrazovými. Písemné prameny pro starší období do 13. století zahrnují zvláště prameny narativní, od vrcholného středověku se jedná hlavně o písemnosti úřední proveniencie (urbáře, pozemkové knihy) a pro období novověku využívá vesnické kroniky a pro moderní období také regionální literaturu. Kniha je doplněna velkým množstvím ilustrací, kreseb, map, černobílých a barevných fotografií míst od profesionálních i amatérských fotografů. Cenné jsou autorovy četné kontakty se starousedlíky a regionálními badateli, které umožnily zahrnout do výzkumu množství osobních archivů a svědeckých výpovědí. „Oficiální“ prameny v kombinaci s jednotlivými dějinnými příběhy tak přinášejí komplexní, plastický a ucelený pohled na historii památného vrchu a jeho okolí.

Jednotlivé kapitoly tvoří v zásadě samostatné stati s různou mírou návaznosti. U kapitol, které dle autorových slov přinášejí nový pohled na historii Podzvičinska, jsou odkazy na prameny vloženy přímo do textu, u většiny kapitol jsou ovšem uvedeny až v seznamu na jejich konci. Úvod knihy se věnuje jednak geologickému původu hory, a jednak toponomastickému výkladu a původu názvu „Zvičina“, kterou Martinek interpretuje z pohledu regionálních lingvistů (J. N. Lhota, F. Strnad), národních obrozenců (J. Jungmann, W. W. Tomek) a českých topografů (K. Kofistka, A. Profous). V první kapitole (s. 36–47) je Zvičina zasazena do politicko-geografického kontextu pomezí hvozdu formujících českých zemí ve středověku a je zdůrazněn její strategický význam strážního místa Kladské cesty a obranného bodu při polské anabázi kolem roku 1100. Druhá kapitola (s. 48–66) popisuje osídlování podzvičinského kraje v kontextu vnitřní i vnější středověké kolonizace a fenomén postupného přenesení správního a církevního centra oblasti z Miletína a Jaroměře do nově založeného Dvora Králové, věnného města českých královen. Problematice kolonizace kraje řádem německých rytířů ve 13. a 14. století a konkrétně sporům tohoto řádu s českými vladyky o farní právo na Královédvorsku je vyčleněna třetí kapitola (s. 67–83).

Velmi podrobně se autor věnuje dějinám sledované lokality v raném novověku ve čtvrté kapitole (s. 84–145), kde na více než šedesáti stranách podává vyčerpávající přehled šlechtických rodů a jejich osobností, které vlastnily zvičinské panství se stejnojmennou vsí v 16. až 18. století (Smiřičtí ze Smiřic, Valdštejnové, Zárubové z Husťřan, Grodecký z Grodce, Kotulinští) včetně rozboru jejich osobní a kulturně-společenské reprezentace (např. rodové nekropole v kostele Nejsvětější Trojice v Hostinném, u sv. Bartoloměje v Lanžově nebo kostel sv. Mikuláše v Horní Brusnici, zámky v Hostinném, Bílých Poličanech nebo v Bílé Třemešné – dočasný úkryt J. A. Komenského před odchodem do exilu) i reprezentace politicko-ekonomické (Miletínský urbář, Selské zřízení, soupis poddaných podle víry po třicetileté válce, berní rula atd.).

Pátá kapitola (s. 146–178) je zaměřena na dějiny oblasti v 18. století, především na vojensko-strategický význam Zvičiny ve válkách s Pruskem, selské povstání v roce

1775 a následně sociálně-ekonomické reformy. Šestá kapitola (s. 179–205) se zabývá obdobím první poloviny 19. století v době největšího ekonomického a kulturního rozkvětu panství za vlády podzvíčinského osvícence Franze de Paula Czezinkara (1785–1855). Následuje kapitola sedmá (206–223) s charakteristikou událostí okolo revolučního roku 1848 na Královédvorskou v obecném kontextu zrušení roboty a vzniku samosprávných obcí. V kapitole osmé (s. 224–257) autor popisuje mýty a pověsti, které se vážou ke Zvičíně a k historii tamějšího dolování stříbra, drahých kamenů a tzv. modré hlíny. Martinkovo zaujetí pro vojenské dějiny se nejvíce projevuje v deváté kapitole (s. 258–287), kde jsou detailně zpracovány válečné operace prusko-rakouské války 1866 na Podzvíčinsku ve světle dosud spíše opomíjených historických zdrojů – farních kronik, osobních poznámek a vzpomínek. Následuje kapitola deset (s. 288–328) a jedenáct (s. 329–371) s vyličením osudů sakrálních památek na Zvičíně (kostel sv. Jana Nepomuckého, kaple Panny Marie, socha sv. Josefa s Ježíškem ad.) včetně popisu tvorby významného a kunsthistoriky dosud opomíjeného regionálního sochaře Johana Kuhna (1863–1899).

Zevrubně zpracovaná je také dvanáctá kapitola (s. 372–430), ve které autor sleduje na pozadí historie turistické chaty na vrcholu Zvičiny národnostní spory a potýkání na česko-německé jazykové hranici mezi „českým“ vnitrozemím a „německým“ Podkrkonoším v období rostoucího nacionalismu konce 19. a první poloviny 20. století. Analyzován je zde proces nacionalizace turismu na příkladu manifestačních skupinových výletů českého Sokola a Klubu českých turistů, otevření českého pohostinství na vrcholu Zvičiny, a německých protiakcí v podobě neúspěšné snahy o vybudování rozhledny a známé epizody zlomyslného zalesňování výhledu z chaty. Za zlatý věk Zvičiny považuje Martinek období první republiky, kdy nakrátko dochází k utlumení národnostních sporů a rozvoji turismu, spojeném s činností dvorské pobočky KČST (adaptace chaty a renovace jejího vnitřního vybavení pod vlivem zvýšeného cestovního ruchu, přístavba rozhledny s dalekohledem, zřízení Masarykovy stezky a studánky, budování pomníků a pořádání pietních akcí k uctění spisovatele K. V. Ráise atd. Ve třinácté kapitole (s. 431–469) jsou uvedeny další náměty a možné směry výzkumu pro budoucí regionální badatele a okrajově také historie létání a lyžování na Zvičinsku.

Problematickou stránkou knihy je autorovo nacionálně-tendenční stanovisko ke zkoumané problematice, které se projevuje v diletantském přístupu k historické práci a v absenci uplatnění kritické analýzy a komparativní metody. Tuto absenci neomlouvá ani Martinkova odlišná profesionální specializace (biochemik), ani jeho příslušnost ke generaci druhé světové války, která tyto okolnosti vnímá velmi citlivě z pohledu „generační křivdy“. Už Martinkovy prvotní úvahy o etnickém původu prvních osadníků a nerozlišování středověkého pojetí národnosti od jejího pojetí ve 20. století nemohou argumentačně obstát (s. 57–63, 471–473). Ličení událostí na Zvičíně, zejména těch z konce 19. a 20. století, se střídají s dlouhými pasážemi o páchání hrůz sudetských Němců na českém obyvatelstvu, přičemž např. o problematice pová-

lečného odsunu je v celkovém kontextu knihy věnováno pouhých sedm stran s typicky českým obviňováním a svalováním viny na „všechny okolo“, zejména na západní velmoci (s. 480n).

V publikaci se prolínají tři hlavní nacionální narativy – poněmčování zvičinských rodin (s. 48–63, 355, 472–480), poněmčení zvičinského kostela (s. 310–325) a již zmíněný příběh o obraně před poněmčováním zvičinské hory (s. 372–396). Autor se zmiňuje o poněmčování českých rodin na Podzvičinsku, aniž by poznamenal, že docházelo i k opačnému procesu počešřování v jazykově smíšených oblastech s převahou českého obyvatelstva, zejména v městském prostředí a v německých jazykových ostrovech, jako např. na Vysočině³ nebo na Hřebečsku.⁴ Jako příklad Martinovy tendenční pozice může sloužit představení dvou různých pohledů na předání pamětní knihy ze zvičinského kostela do Národního muzea, které autor interpretuje na základě vlastní „detektivní“ dedukce jako střet mezi „zlým“ německým farářem a „dobrým“ KČT (s. 316–318). Jen tak mimochodem se čtenář mezi řádky dozví, že to byli zvičínští Němci, kteří přispěli na obnovu kostela po jeho požáru v roce 1874 (s. 314–315) i na jeho celkovou renovaci (s. 319–322) po „*státním převratu 1989/90*“ (s. 205, 428).

Takovýchto jednostranných a argumentačně nepodložených soudů, polopравd a protimluvů, které ve světle následujících událostí chtě nechtě vyvolávají ve čtenáři dojem, jako by si autor jejich prostřednictvím vyřizoval své osobní účty a postoje, obsahuje bohužel celá kniha poměrně hodně. Výše nastiněná tvrzení jsou navíc často podložena faktograficky slabými a jednostranně vyhraněnými (tj. českými) zdroji,⁵ články na Wikipedii, nacionálními weby (www.narodnilisty.cz apod.), nebo literaturou, která odkazuje na dnes již překonanou periodizaci, kategorizaci a interpretaci událostí dějin česko-německého soužití.⁶ Pro vyvrácení nejčastějších historických mýtů ohledně česko-německého soužití bych čtenáře odkázal na práce fundovanějších historiků, např. Jana Křena a jeho esej *Historické proměny češství*, kde je poukazováno na všeobecný trend germanizace, asimilace a přejímání německého jazyka, kultury a způsobu života ze strany Čechů v souvislosti s jejich modernizací a sociálním vzestupem v prvních fázích kapitalizace první poloviny 19. století (s. 60).

I přes uvedené námítky lze publikaci doporučit čtenářům, pokud na ni budou nahlížet nikoliv jako na objektivní historický pramen, ale jako na turistického průvod-

³ Jiří JEDLIČKA et al., Češi a Němci na Vysočině. Soužití, rozdělení, dialog, spolupráce, Havlíčkův Brod 2013, s. 161–202.

⁴ Jiří ŠMERAL, Hřebečsko, náš kraj? Olomouc 2009, s. 86–113.

⁵ Karel BEZVODA, Květnové dny osvobození Královédvorská roku 1945, Dvůr Králové nad Labem 2005.

⁶ Milan SLÁDEK, Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu, Praha 2002; Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí, red. Martin Hořák – Tomáš Jelínek, Praha 2006.

ce a inspirační zdroj k toulkám a objevování krás Podzvičinska. Z tohoto úhlu pohledu můžeme knihu považovat za relativně zdařilý příspěvek k regionálním dějinám Královédvorská, jejímž hlavním přínosem je řada zpracovaných témat na jednom místě.

Tomáš Korbel

OBSAH

STUDIE

JOSEF ŽEMLIČKA

Districtus Policensis a „Bezděžský les“. Dva příklady z urbanizace Čech 143
*Districtus Policensis and the 'Bezděz Forest'. Two Examples
of Urbanization of Bohemia*

VERONIKA VOROBLEJOVÁ – MARIE NOVOTNÁ

Ekonomická aktivita obyvatel: venkovský prostor ve 20. letech 20. století
v Plzeňském a Jihočeském kraji 165
*Economic activity of the population: Rural area in the 1920s in the Plzeň
and South Bohemian regions*

IVAN JAKUBEC

Trasování říšské průběžné dálnice Vratislav – Vídeň. Příklad Pohořelice 205
*Tracking of the Imperial Transit Highway Wrocław – Vienna.
The Pohořelice Case*

RECENZE A ZPRÁVY

Eva CHODĚJOVSKÁ a kol., Krajina v rukou barokního člověka.

Lidé a krajina 16.–18. století na východě Čech, Josefův 2020 229
Eva Semotanová

Beschreiben und Vermessen. Raumwissen in der östlichen

Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert, hg. Reinhard Johler –

Josef Wolf, Berlin 2020 230
Michal Vokurka

Radan HALUZÍK (red.) a kol., Město naruby. Vágní terén, vnitřní periferie a místa mezi místy, Praha 2020	233
<i>Eva Semotanová</i>	
Jiří WALDHAUSER, Keltské ohrazení, Viereckschanze, Markvartice v severovýchodních Čechách. Výsledky terénního a teoretického výzkumu 1969–2019, Jičín 2020	235
<i>Josef Žemlička</i>	
Václav CÍLEK – Martin MAJER – Radoslava SCHMELZOVÁ a kol., Tetín svaté Ludmily. Místo, dějiny a spiritualita, Praha 2017	236
<i>Dana Zapletalová</i>	
Karel MARTINEK, Zvičina. Historie památného vrchu Podkrkonoší, Dvůr Králové nad Labem 2020	245
<i>Tomáš Korbel</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
  - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč – Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
  - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
  - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Machačová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
  - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
  - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
  - Abstrakt (v rozsahu 5–8 řádků)
  - Klíčová slova (4–8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 47/2. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2021. – 120 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Daniel Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE

Časopis *Historická geografie* vychází od roku 1968. Profiluje českou historickou geografii jako mezioborovou vědu se širokým spektrem témat, využívaných pramenů i aplikovaných metod. Sleduje aktuální náměty a perspektivy historickogeografického výzkumu včetně komplexního studia historické krajiny, land-use ad. Nabízí prostor rovněž prezentaci ucelených částí rozpracovaných projektů.

www.hiu.cas.cz

ISSN 0323-0988

9 770323 098008

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR

INSTITUTE OF HISTORY CAS